

OKNYTT

Medlemsblad för Johan Nordlander - sällskapet

Red: Lars-Erik Edlund Nr 3-4 1985 Årg 6

INNEHÅLL

Lars-Erik Edlund. Tema Gävleborgs län.....	1
ARTIKLAR	
Folke Hedblom. I Amerikas Hälsingland.....	3
Kjell Söderberg. Bishop Hill, erikjansarna och den tidiga Amerika- utvandringen från Sverige.....	11
Björn Rondahl. Massutvandringen från Ljusne 1906.....	16
Bengt Pettersson. Rosa-Matsson - forskare och präst.....	22
Hans-Olof Jonsson. Så utmanövrerades gävlefiskarna från Sundsvalls fiskevatten i Njurunda.....	27
Algot Hellbom. Bynamnet Nolby i Njurunda.....	32
Leif Grundberg. "Kyrkan också Sankt Olof heter".....	38
Christer Westerdahl. Bottnisk kontakt - maritimhistoriska konferenser.....	44
Lennart Lundmark. Äldre renskötelse - terminologi och tolkningar.....	52
Ulf Olsson. Professor Gustaf Utterström in memoriam.....	62
Gullik Dahlstedt. Västerbottensgårdar och småhus än en gång.....	64
RECENSIONER - ANMÄLNINGAR	
Karl-Hampus Dahlstedt, Lars-Göran Tedebrand, Christer Westerdahl.....	68

Tryckt med bidrag från Kulturnämnden, Gävleborgs läns landsting.

Redaktörens adress:

Lars-Erik Edlund
Mariehemsvägen 13 C
902 36 UMEÅ

Institutionen för nordiska språk
Umeå universitet
901 87 UMEÅ

Tema Gävleborgs län

I detta nummer av Oknytt står Gävleborgs län, särskilt Hälsingland, i centrum. Detta framgår redan av omslagsbilden. Denna visar nämligen den vackra järvsö-dräkten, och är hämtad ur ett av 1800-talets sista planschverk över svenska folkdräkter, Henning Thulstrups Afbildningar af nordiska dräkter, sådana de burits eller bäras uti olika landskap (1886-1889). Vi ser på bilden tre människor som står mitt i sin hembygd med Ljusnan, sockenkyrkan och Järvsö klack i bakgrunden. Annars handlar temanumret mer om människor som brutit upp från sin hembygd, främst om den stora emigrationen. I Folke Hedbloms uppsats ges en inblick i hur emigranterna inordnade sig i det nya hemlandet och hur de därvid blandade gammalt och nytt, både i materiell och språklig kultur. Kjell Söderberg och Björn Rondahl behandlar två bekanta massutvandringar, erikjansarnas utvandring 1846 till Bishop Hill resp. en utvandring 60 år senare från Ljusne i Söderala. I bakgrunden till denna sistnämnda utflyttning skimtar bl.a. Fabian Månsson och ett kungatelegram, som är ett stycke lysande agitationskonst.

Dessa uppsatser speglar händelser under historiskt sett sen tid. Mot en helt annan tid - men fasthållande temat människor i rörelse - pekar Christer Westerdahls uppsats om förhistoriska och historiska förhållanden inom såväl hela Östersjö-, Bottenhavs- och Bottenviksområdet som Nordkalottområdet. I Westerdahls bidrag frammanas bilden av ett mycket vidsträckt nordligt "aktivitetsområde". Mera konkret belyses gamla kommunikationsförhållanden efter Norrlandskusten av Hans-Olof Jonsson i uppsatsen om gävlefiskarnas fiske- och handelsfärder - färder som har medeltida anor och som äger historiska motsvarigheter i sillfisket i Norge och Sydsandinavien under medeltiden.

Algot Hellbom - som mer än någon annan öppnat det äldre Medelpad åt oss genom sina utgåvor av aktsamlingar till landskapets historia - infogar sig också, med sin studie av det gamla kustnamnet **Nolby** i Njurunda socken, i detta kommunikationshistoriska tema. Även Leif Grundbergs artikel kan på ett sätt sägas anknyta till temat - han uppmärksammar nämligen Sankt Olof (d.v.s. den norske kungen Olav Haraldsson), vilken ju i kusttrakter har ansetts vara de sjöfarandes speciella skyddshelgon. Efter Norrlandskusten finns också Sankt Olofs-hamnar och kyrkor ägnade helgonet: en sådan kyrka är den i Själevad, som här särskilt blivit föremål för behandling.

Ett personhistoriskt bidrag lämnas av Bengt Pettersson, som skriver om gotlänningen och hälsingeprästen Reinhold Matsson (känd som **Rosa-Matsson**).

Dennes betydelse för beskrivningen av de viltväxande rosorna kan knappast överdrivas, och det är honom vi har att tacka för att de vetenskapliga flororna äger sådana Rosa-namn som **Rosa njurundensis** och **Rosa dellensis** samt **Rosa kempei**. Den sistnämnda rosarten har fått namn efter Frans Kempe, vilken hade starka botaniska intressen. Tankarna går, när man läser Petterssons uppsats, osökt till en annan präst som vid sidan av sitt andliga kall också gjorde betydande vetenskapliga insatser, nämligen Johan Nordlanders vän, komministern Erik Modin i Multrä. Än en gång känns det angeläget att erinra om att denne originelle, lärde och mångsidige forskare ännu inte funnit sin biograf.

Johan Nordlander-sällskapet arbetar som bekant med hela det norrländska kulturområdet och dess tre gamla inhemska kulturer. I denna volym speglas mest den nordiska kulturen - detta beror självfallet på temat - men i nästa nummer, som inleder vår sjunde årgång, ägnas å andra sidan den finska och samiska kulturen speciell uppmärksamhet. Vårt tema där blir nämligen Lappland. Välkomna med bidrag till detta och följande medlemshäften!

Umeå trettondagsafton 1986

Lars-Erik Edlund

Sällskapets redaktör

ARTIKLAR

I AMERIKAS HÄLSINGLAND AV FOLKE HEDBLÖM

Ett Hälsingland på andra sidan Atlanten finner man i staten Minnesota, i Isanti och Chisago (ej Chicago!) counties (häradar). Det ligger mellan vad som sedan gammalt brukat kallas "Amerikas Dalarna" och "Amerikas Småland". Liksom hemma gränsar detta "Hälsingland" i väster till "Dalarna" men i öster direkt till "Småland". Norröver bor det, liksom i Sverige, en del "mällpadingar" men i söder är det mest svenskar från andra landskap samt folk från andra länder i Europa som slagit sig ned.

Den som i våra dagar drar in i hälsingebygden i Minnesota ser i regel ingen skillnad till det yttre mellan de vanliga amerikanska farmarna och de gårdar där det ännu bor ättlingar till 1860-talets hälsingar, dalkarlar och smålänningar. Men det finns undantag som vi senare skall återkomma till.

Det som än i dag skiljer våra tre landskapsgrupper åt är deras språk, när 1860-talsemigranternas barnbarn, den s k tredje generationen, talar svenska. Visserligen talar alla numera mest engelska även hemma till vardags, men när talet faller på gamla tider glider man snart in i svenskan, barndomsårens språk både hemma, i kyrkan och i samhället i övrigt. De ytterst få tredje-generationare som ännu finns kvar är oftast mellan 80 och 90 år. Men under 1960- och 70-talen kunde betydligt fler av deras röster räddas undan glömskan med mikrofonens och bandspelarens hjälp.

Det första mötet med en av dem blev oförglömligt. Det var 1966 i den lilla staden Cambridge, som är huvudort för både dalfolk och hälsingar. Vi var på genomresa där med en inspelningsbil från Uppsala för att i Amerika leta efter rester av svenska folkmål som ännu kunde leva kvar därute. Vår vägvisare föreslog att vi i förbifarten skulle titta in i en smidesverkstad där det fanns en gammal svensk som gjort en modell till en tröskverkslokomobil av äldre typ som han gärna förevisade. Han demonstrerade den på engelska, och sedan ångmaskinen tuffat färdigt frågade jag honom på svenska: "Dom säger att du är svensk, var kommer du ifrån i Sverige?" - "Nää, ja har aldre vare i Sverige, ja är född hanne ja," - "Ja, men far å mor din då?" - "Ja döm var född hanne döm å. Då var grandpa, moff'arn (morfar), söm kam." - "Var kom han ifrån då, i Sverige?" - "Ja kan int säga ja, men döm tala öm Hälsinglann." Det blev vänskap för livet, på stubben! Hans tungomål sade mig att vi nu, vad språket beträffar, befann oss uppe i Hälsinglands nordösthörn, snarast i

Bergsjö-Hassela.

När jag träffade honom några dagar senare hade vi en karta över Sverige framför oss och jag pekade ut Hälsingland. Han tittade lite eftertänksamt och sa: "Hälsinglann, bor döm dänne de där skåningen ä?" Alltså, denne man som nu talade ett så gammaldags hälsingemål, med ett tonfall utan minsta amerikanska "brytning", hade ytterst dimmiga begrepp om landskapen i "gammellandet" som hans morföräldrar hade lämnat på segelskepp för hundra år sedan! Men ord som "hälsingar", "dalkarlar" och "smälänningar" innehöll fullt levande begrepp för honom och hans jämnåriga. Dessa ord var helt enkelt beteckningar för folkgrupper från olika delar av Sverige. Vilka som hörde till den ena eller den andra gruppen behövde man inte tveka om. Det hördes ju genast! Här lika bra som på Gamla testamentets tid när man avslöjade efraimiterna på deras uttal av ordet "schibboleth".

Denna våra utvandrarens geografiska fördelning, där uppe i skogsbygden ca 10 svenska mil norr om Minneapolis, kom till efter mitten av 1800-talet då massutvandringen tog fart och folk från de tre landskapen sökte sig dit. Dalfolket kom främst från socknarna Orsa, Rättvik och Venjan och smälänningarna från Värebybygden kring Växjö. Men det var hälsingarna som var först. De tidigaste kom redan på våren 1851 och de slog sig ner just på den plats som för nutidens svenskar ofta framstår som Svensk-Amerikas verkliga ursprung och hjärtpunkt, Vilhelm Mobergs vittberömda Chisago Lake Settlement där hans smäländska pionjärer Karl-Oskar och Kristina framlevde sitt illustra nybyggarliv. Men det var bara i dikten, inte i verkligheten. De första nybyggarna där kom från nordösthörnet av Hälsingland, mest från Hassela-Bergsjö och angränsande socknar, uppe vid gränsen mot Medelpad.

Därifrån kom en skara på hundra personer som i augusti 1850 hade lämnat Gävle hamn på segelskeppet Oden. Först efter 11 svåra veckor på sjön kom de i land i New York. Emigration "låg i luften" hemma i Hälsingland. Det var bara fyra år sedan de första 1 000 erikjansarna på en gång gav sig iväg till Bishop Hill. När folket på Oden samlades i Gävle hade Erik Jansson just blivit mördad. Året före hade den delsofödde Hille-prästen Lars Paul Esbjörn med 146 personer - väl mest lutheraner - kommit till Andover i staten Illinois, inte långt från Bishop Hill.

Bakgrunden till den omfattande utvandringen från Nordösthälsingland under de följande åren har ännu inte blivit närmare undersökt men motiven var säkerligen både ekonomiska och religiösa. Bergsjö-Hassela med grannsocknar var enligt våra historieforskare under perioden 1865-69 det emigrationsintensivaste området i hela Norrland och Svealand. Enbart från Bergsjö socken utvandrade år 1865 etthundra personer och 1866 lika många. Hassela var en fattig skogssocken. De självägande böndernas antal var litet. Järn-

bruken, bl a Franshammar i Hassela, hade slagit under sig allt flera hemman och skogsskiftet. Franshammar nedlades redan i början av 1870-talet. Vad skulle en växande befolkning leva av? Men från Amerika skrev utresta sockenbor lockande brev. Och därborta fick var och en dyrka sin Gud som han ville; varken präst eller länsman kunde hindra en. Men här hemma fortsatte den religiösa oron och osämjan. Den hade väl börjat på allvar när Erik Jansson 1844 bosatte sig i närheten, i Forsa socken vid Hudiksvall.

Ledare för sällskapet ombord på skeppet Oden var bonden Per Andersson från hemmanet Joris på Hassela finnskog, Joris-Pelle kallad. Han beskrivs som en begåvad, handlingskraftig och ekonomiskt välbärgad man, varmt religiös till sin läggning och trogen lutheran. De flesta i sällskapet hade Lars Paul Esbjörns Andover som sitt närmsta resmål. Den första vintern bodde Per med sin familj i trakten mellan Andover och Mississippifloden, men där, på den platta, ändlösa och trädlösa prärien i Illinois kunde bonden från de stora skogarnas land omöjligen trivas. Då han fick höra att obebyggd, jungfrulig mark fanns i skogen uppe i det för invandring nyöppnade territoriet Minnesota begav han sig dit på våren 1851 med hustru, barn, drängar och några till. De reste upp för Mississippi och tog sig fram till Chisagosjöarnas väna stränder. Där byggde han sig ett stockhus och bröt mark, ungefär där städerna Center City och Lindström nu ligger. Den senare har sitt namn efter Joris-Pelles halvbror Daniel, som kom efter till Amerika 1853 och där antog namnet Lindström. En mycket stor del av våra svenska emigranter bytte sina *-son*-namn mot andra, svenska eller engelska släktnamn när de kommit över.

Per Andersson från Joris fann nu att han kommit till rätt ställe, "den för svenskar tjänligaste plats jag någonsin sett", som han skrev i ett brev till sin barndomsvän, prästen Erik Norelius, berömd som ledare för den svenska Augustanakyrkan i Amerika. Men hans glädje blev kort. Redan efter ett år fick han till grannar tolv familjer från Småland, Skåne och Östergötland. Åren 1853-54 invandrade ytterligare bortåt 150 familjer från de sydsvenska landskapen. Denna häftiga invasion blev för mycket för honom. Bebyggelsen kändes för hopträngd och sydsvenskarnas former av jordbrukarsamhälle skilde sig starkt från dem han var van vid. Den hastigt förändrade miljön måste ha känts alltmera främmande för bonden från finnskogsvidderna i Hassela med deras vidsträckta jaktmarker, snarstigar, gillerstråk och talrika fria fiskevatten. Han började nu söka sig ut i det stora, obebodda skogsområdet i nordväst och 1858 flyttade han med de sina till en plats som passade honom bättre, i vår tid staden Cambridge i Isanti county men då en orörd vildmark.

Men även där började svenskbebyggelsen växa under 1860-talet. Flera hälsingefamiljer kom nu direkt från socknarna i landskapets nordösthörn, särskilt efter det amerikanska inbördeskrigets slut 1864. En och annan kom ännu tidigare och blev soldat i nordstatsarmén. Barnbarnen visar nu med stolthet upp foto-

grafier av farfar i uniform och gevär med lång bajonett. Samtidigt började folket från Dalarna anlända i allt större skaror. De slog sig ner väster och norr om hälsingarna. Dalkarlarnas sockenband var starka. De blandade sig inte med hälsingarna utan bildade nya Rättvik, Orsa och Venjan med än idag klart urskiljbara gränser och egna kyrkoförsamlingar. De senare var ofta baptistiska. Dalfolket hade, kanske ännu mer än hälsingarna, lidit av trosförföljelser och trakasserier hemma i Sverige. Än i dag har baptismen en stark ställning i den här svenskbygden.

Men nu tillbaka till vår vän från ånglokomobilen, "sti`m-injärn" (eng. steam engine) i Cambridge. Ett par gånger på 1970-talet och senast 1983 kom jag tillbaka till honom och hans landsmän, och då fick jag närmare bekanta mig med land, folk och språk i denna unika, drygt hundraåriga hälsingebygd. Vi började med att åka bort till morfars och mormors farm, som ännu står kvar ute i den mycket glesa skog som ännu finns där efter 1800-talets våldsamma skogsdrivningar i trakten. På den farmen var han född och uppvuxen.

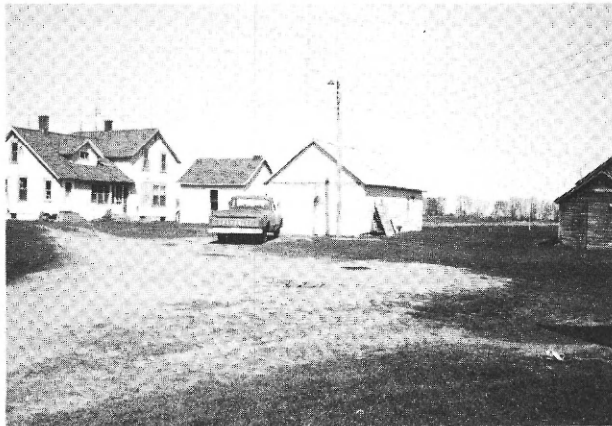

Bild 1. Några av husen på "morfarsfarmen" från 1864-65 såsom den såg ut 1976. Fr v boningshuset, därintill sommarköket (med en rest av skorstenen). Det större, vita huset därintill används numera till garage m m. I högra kanten skimtar f d kvarnhuset.

Den är sig alldeles lik, säger han, med alla de hus som fanns där när han lämnade den och den såldes i början av 1940-talet. Den hade sedan bytt ägare flera gånger, och nustod det ett utländskt, snarast slaviskt, namn på skylten vid brevlådan. Även vid grannfarmerna såg vi namn av helt främmande ursprung. Men en förvånande stor del av farmerna är ännu kvar i den förste "settlarens" familj. Detta gäller också dalkarlarna, enligt vad de själva sade. En del

avvikelser finns givetvis från de svenska socken- och landskapsmönstren. Man kan t ex finna enstaka västgötar eller värmlänningar mitt ibland hasselaborna. Sådant kan ha skett tidigt, när en nybyggare dött eller flyttat från sin farm.

Landskapet här är fyllt av sandåsar och kullar med låga våtmarker, bevuxna med buskar och sly, däremellan. Här och var sänker sig landet och ger rum åt rader av små sjöar, bäckar och åar. Dessa hade förr svenska namn. Närmast morfars låg *Lindströmssjön, Erik Franses sjön, Jonassons sjön, Långsjön, Lersjön, Stor-Britas bäcken* m fl med namn efter de nybyggen som låg närmast till. De heter numera *Lindstrom Lake, Jonason Lake, Mud Lake* o s v.

Närmsta grannen, J.O.Lindström, hade kommit från Hassela före morfar som av honom fick tips om att "håmstetten" (eng. the homestead land) intill hans farm var ledig, d v s ett stycke nybyggesmark som man fick gratis eller nästan gratis "av Presidenten" i enlighet med "the Homestead Act" av 1862. Andra grannar var folk som kom från Bergsjö, Gnarp, Bjuråker, Delsbo, Forsa och andra socknar i den trakten. När de fick land och bosatte sig där bytte de ofta bort sina svenska farsnamn på *-son* och *-dotter* mot släktnamn som innehöll namnet på hemsocknen. Forsaborna t ex kallade sig *Forslund, Forsman, Forsvik* o s v.

Bild 2.

Många av hälsingarna här var baptister. De vilar nu på gravgårdarna invid sina kyrkor. Den här stenen står på en liten gravbacke invid väggkanten nära Fish Lake Baptist Church i Chisago county. På många av de gamla stenarna, ofta starkt vittrade och angripna av svamp och mossor, läser man ortnamn som Bergsjö, Hassela, Bjuråker, Forsa m fl. Det äldsta födelseåret jag läste där var 1809. - Foto 1976.

(Inskriften lyder: "Lars Erick Meller, född i Bjuråker Helsingland Sverige d. 22 Sept. 1839, död den 14 Nov. 1902. Jesus sade: Jag är uppståndelsen och livet... Joh. 11:25.")

"Vi var inte de första här", berättade vår vän på sitt amerikanska hasselmål (som här återges "försvenskat"). "Först kom gubben Per Norell: dom kom bra tilet (tidigt) dom, det var väl -61 eller -62. Ja, å dom var släkt med Frans (en familj) härborta. Norell skrev tillbaks till Sverige å sa hur bra då var här i Amerika. Så dom narra hit då där Frans-folke. Dom reste över på segelskepp å tog så fram till Ajsänti (Isanti town); vägen sluta där då. Å missis Frans ho villa vara fin ho; ho hadde fine silkeskjolar på sä. Men nu jätta (måste) dom gå te fots genom skogen å hittn (hit). Å, du vet, korna hadde gått uta här, å då var lort som hadde stänkt opp på brusj'e (eng brush, buskarna), å då feck ho på silkeskjolan! Å då ho kom fram te Norells så gråt ho: "Va i all världen skulle dom hittn (hit) å göra!"

Men här hjälpte det inte att gnälla och gråta. Allt som hemma var självklart, bekvämt och vackert var det bäst att genast glömma bort. Här gällde det helt enkelt att överleva från dag till dag. Nybyggarlivet för alltid med sig en kännbar sk kulturförenkling. Man måste genast sätta igång och "grubba opp filar", d v s fälla skog och gräva upp marken till åkrar (eng. field), sätta lite potatis och så några rågkorn för en första skörd att leva av. Men åtminstone en fördel hade livet här: Man behövde inte svälta. Det fanns fisk i sjöarna och skogen vimlade av "dirar" (eng. deer, hjort) och skogsfågel. Det var bara att ta för sig.

Det var just här, där vi nu stod, som morfar och mormor slog sig ner. Deras ännu kvarstående vita boningshus ligger bara några meter från den plats där de 1865 grävde en "dugout", en håla i jorden som blev deras första hem. För dem var det viktigare att ovan jord bygga ett riktigt timmerhus som deras kor och smådjur kunde övervintra i. De högg ner någratallar och byggde ett enkelt stall, en "stebel" (eng. stable). De tog till den så hög att de själva senare kunde få en anspråkslös bostad uppe på skullen, "på stebelbötn". Där bodde de tills stebeln brann. De murade då opp en ny av sten och timrade en särskild stuga åt sig själva. Den finns kvar som en stomme i det nuvarande bostadshuset. Lossar man lite på tapeter och brädpanel blottas timmerväggen inunder.

På nutida amerikanska farmer finner man oftast bara två hus: ett vitmålat bostadshus och en jättestor "barn" (eng. barn, uthus), vanligen rött med vita knutar och fönsterramar, och som rymmer allt, djur, foder, garage etc. Men på morfarsfarmen är det inte alls så. Där finner vi, tvärtom, ett dussin hus, som alla har sin speciella funktion, alldeles så som i byarna i Gammelsverige. I Ångermanland besökte jag för några år sedan en sådan gård; den var då ännu i levande bruk. Här, öster om Cambridge, hade morfar byggt "mejnparten" (eng. the main part) av husen som vi nu såg framför oss. Bara en del moderniseringar hade skett efter hans tid. De flesta är byggda av bräder. Deras språkliga benämningar innehåller både svenska och engelska

beståndsdelar.

Det vittrappade boningshuset, *hu'se* (jfr eng. house), har två skorstensstockar på svenskt manér. Det har byggts om och utvidgats ett par gånger, "dä vart remådla (eng. remodel)". Därintill står ett mindre, vitmålat hus, tidigare försett med skorsten. Det var gårdens sommarkök, *sömmarkittj* (eng. summerkitchen). Att ett sådant fanns där bekräftar att vi befinner oss på en gammal norrlandsgård. Det särskilda sommarköket, dit man flyttade matlagning och måltider under sommarmånaderna för att hålla boningshuset så flugfritt som möjligt, och där man höll till med stortvätt och liknande sysslor, finns i Sverige i stort sett bara norr om Dalälven. I Svenskamerika har jag tidigare sett det i Bishop Hill. I Minnesota har det spritt sig även till farmer som innehafts av sydsvenskar och t o m hos farmarfamiljer som kommit från andra nationer. De har väl i regel övertagit farmer som varit byggda av svenskar.

På gårdstomten ser vi vidare en sädesbod, *gränneri* (eng. grainary) med kättar, *tjättar* d v s sädesbingar i övervåningen, ett *maskinsjapp* (eng. machine shop) för gröpkvarnen m m samt flera enkla hus (eng. mechanic sheds) för last-bilar, traktorer och andra redskap samt vidare *grishus*, *hönshus*, *kycklinghus* och *ve-sjedd* (eng. wood shed) med vedtrave *ve`pajl* (eng. wood-pail) utanför o s v. Strax intill låg beteshagen, *pa'stre* (eng. pasture), som var inhägnad, *infensa* (eng. fenced in).

Både dessa husbenämningar samt farmarlivets terminologi och språkbruk i övrigt vittnar om hur gamla svenska redskap och arbetsmetoder rätt snart fick vika för det nya landets. Med de nya verktygen och deras hanterande följde nya ord och sätt att uttrycka sig. Men dessa fick lov att anpassa sig efter det hälsingska folkmålets uttal, ordböjning m m. Den amerikanska hälsingskan, såsom den brukats ännu i början av 1980-talet, återspeglar med sina engelska inslag inte bara den stora förändring som skett med 1860-talets invandrare och deras barn och barnbarn utan också fastheten i traditionen från den svenska ursprungsbygden. Det vore frestande att här återge stycken ur de spontanta, livliga och ivriga samspråken mellan 80-åriga farmarpojkar som den lyssnande mikrofonen fångat upp. Men de ryms inte här.

LITTERATURFÖRTECKNING

- Hedblom, F., Om de första hälsingarna i Minnesota. I: Hälsingerunor 1968.
Hedblom, F., En hälsingedialekt i Amerika. Hanebomål från Bishop Hill.
(Skr. utg. genom Dialekt- och folkminnesarkivet i Uppsala. Ser. A:15.)
Högström, E., Bergsjö sockens historia. 1921.
Norelius, E., De svenska lutherska församlingarnas och svenskarnes historia i Amerika. I 1890. II 1916.

Olsson, N.W., Swedish Passenger Arrivals in New York 1820-1850. 1967.

Runblom, H. - Norman, H., From Sweden to America. 1976.

Söderberg, K., Den första massutvandringen. 1981.

BISHOP HILL, ERIKJANSARNA OCH DEN TIDIGA AMERIKAUTVANDRINGEN
FRÅN SVERIGE
AV KJELL SÖDERBERG

Det har ända sedan vår tideräknings början gång på gång uppstått religiösa sekter vars medlemmar försökt leva i enlighet med sitt eget sätt att tolka bibeln i opposition mot andra kristna och/eller den officiella kyrkan. Många av dessa rörelser har, särskilt under de tre-fyra senaste århundradena, även upprättat små samhällen av kristen-kommunistisk natur efter Nya testamentets förebild om hur man levde i den första kristna församlingen. Inte minst 1600-talets Europa var fyllt av sådana rörelser. Svåra förföljelser tycks inte ha kunnat sätta stopp för dessa sekter utan istället lett till att många utvandrade till Amerika i sitt sökande efter religiös frihet. Under 1800-talet flydde även åtskilliga "utopiska" socialister problemen i den tidiga industrialismens Europa och sökte lösningar i modellsamhällen i Amerika. Århundradet blev något av en guldålder för dessa samhällsexperiment, som enbart i Amerika omfattade mer än hundratusen män, kvinnor och barn i mer än hundra försökssamhällen. Endast tre eller fyra kom emellertid att bestå längre tid än hundra år. De flesta upplöstes relativt snabbt. Till dessa hörde den svenska kolonin Bishop Hill i västra Illinois, som ägde bestånd mellan 1846 och 1860.

Bishop Hill kom till som resultat av 1800-talets största och märkligaste grupp-utvandring från Sverige till Amerika - utvandringen år 1846 av omkring 1200 anhängare till den religiöse sektledaren Erik Jansson av vilka flertalet kom från Hälsingland. Bakgrunden var den religiösa ofriheten i Sverige vid denna tid, som gjorde det omöjligt för denne bonde och "profet" att förkunna sin lära om syndfrihet och att han själv var en av Gud sänd profet och "det största ljuset sedan apostlarnas dagar". Utvandringen föregicks av en dramatisk händelseutveckling i form av bl a trakasserier och förföljelser mot sekten från såväl myndigheter som enskilda grupper. Erik Jansson greps vid flera tillfällen under tumultartade former och ställdes inför rätta. Efter att ha blivit befriad av sina anhängare i samband med en fängstransport kunde han ej längre uppträda öppet. Han lyckades förmå sina trogna att sälja sina ägodelar, lägga pengarna i en gemensam kassa och utvandra till Amerika, "frihetens förlovade land" för att där upprätta "det nya Jerusalem". Såväl uppbrottet från Sverige som resan över Atlanten och de första åren i det nya landet blev synnerligen dramatiska. Hjärtslitande scener utspelades när

anhöriga försökte hindra familjemedlemmar att ge sig iväg. Många omkom på överresan och under de första årens svåra strapatser med bl a en kolera-epidemi i Bishop Hill 1849. Andra lämnade kolonin p g a Erik Janssons diktatoriska ledarskap. År 1850 föll han offer för en mördares kula. En styrelse på sju personer fick trots alla dessa svårigheter kolonin att blomstra några år på 1850-talet, men ekonomiska spekulationer i förening med dåliga konjunkturen i Amerika ledde till svårigheter och minskat förtroende från kolonimedlemmarnas sida varför kolonin upplöstes år 1860.

Idag bor ca 200 personer i Bishop Hill. Av dessa är omkring hälften ättlingar till kolonins grundare. Den märkliga miljö som här skapades vid förra århundradets mitt finns i överraskande stor utsträckning kvar. Många av de ursprungliga byggnaderna har emellertid varit nära att raseras, men har räddats tack vare insatser av den på 1960-talet tillkomna Bishop Hill Heritage Association. Denna har dessutom lyckats göra platsen till en allt mer uppmärksammat turistattraktion och grundar en del av sin verksamhet på inkomster därifrån. Sedan de mest överhängande hoten om förstörelse vad gäller byggnaderna avvärjts, vill man nu gå vidare med en satsning på ökad forskning om Bishop Hill.

I oktober 1985 inbjöd Bishop Hill Heritage Association därför till ett symposium om och i Bishop Hill med syfte att dels penetrera det aktuella forskningsläget, dels dra upp riktlinjer för fortsatt forskningsarbete. Ett av resultaten av symposiet var bildandet av en arbetsgrupp för den fortsatta Bishop Hill-forskningen. Enligt planerna skall denna grupp ansvara för en session vid ett större symposium om "Utopian Communities" som äger rum i Bishop Hill 8-11 oktober 1987 och anordnas av National Historical Communal Societies Association. Bishop Hill är ett mycket intressant forskningsobjekt för många olika discipliner, sociologi, historia, religionshistoria, etnologi m fl och utifrån en rad olika aspekter. En aspekt, som undertecknad har varit inne på i samband med ett avhandlingsarbete i historia och som var anledning till en inbjudan att delta i årets Bishop Hill-symposium, är vilken roll Bishop Hill och erikjansarna spelat i den svenska amerikaemigrationens inledningsskede. Jag ska här beröra denna aspekt i fyra korta punkter.

Erikjansarnas utvandring innebar för det första ett genombrott för 1800-talsemigrationen från Sverige till Amerika. Detta framgår bl a om man betraktar utvandringen under den föregående 26-årsperioden 1820-1845, som enligt de sk passageraravgiftslistorna uppgick till endast 628 personer - till största delen bestående av tämligen välsituerade, manliga ensamutvandrare och endast ett mindre antal kvinnor och barn - och jämför detta med emigrationen under den följande femårsperioden 1846-50, vilken omfattade 3 917 personer och innebar ett genombrott för amerikaemigrationen i alla befolkningsskikt och för familjeutvandring. Upptaktsåret 1846 var emigranternas antal 1 326, av vilka omkring 1 200 tillhörde erikjansarna.

Fig 1. Kolonikyrkan i Bishop Hill där Erik Jansson predikade. Uppförd 1848.

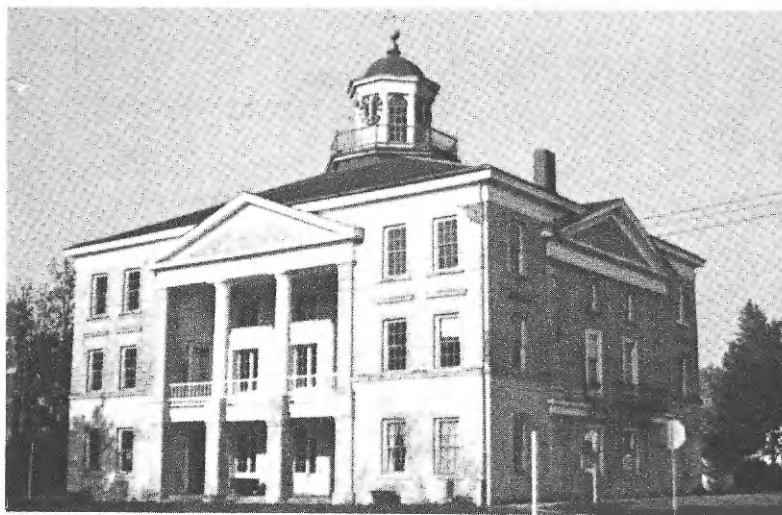

Fig 2. "Steeple Building" - huvudbyggnaden i Bishop Hill byggdes 1854 och är idag museum.

För det andra bidrog erikjansarutvandringen till en väsentligt ökad informationsspridning om Amerika i 1840-talets Sverige. Orsakerna till att "hundratal oförvitlige människor, varibland flere välmående hemmansägare... blivit drivne från sin fädernebygd", debatterades livligt både i riksdagen och i tidningspressen. Händelseutvecklingen kring deras utvandring kom att fungera som brandfackla i den aktuella religiösa och politiska debatten om konventikelpakatets vara eller icke vara. Många amerikabrev från erikjansare trycktes i tidningarna och Vilhelm Moberg anser sig bl a utifrån dessa kunna konstatera, att "om det är något som har givit spridning åt amerikalegenden i Sverige, så måste det vara breven från Bishop Hill i Illinois". Sammantaget torde den omfattande publiciteten kring erikjansarna ha resulterat i en informationsspridning om Amerika och emigrationen som för första gången nått ut över hela Sverige.

En tredje punkt av stor betydelse i detta sammanhang var de grupputvandringar som kom till stånd i mer eller mindre direkt anslutning till erikjansarnas utvandring och som leddes av präster som Lars Paul Esbjörn, Tuve Nilsson-Hasselqvist och Erland Carlsson. Esbjörn utvandrade från Gävle år 1849 i spetsen för 146 personer. Han slog sig ner i Andover, endast ett par svenska mil från Bishop Hill i hopp om att bl a kunna återvinna till den lutherska läran de många f d anhängare till Erik Jansson, som lämnat den stränge profeten. Av de omkring elvahundra personer som fram till 1849 hade anlänt till Bishop Hill fanns i början av sommaren endast ca femhundra kvar. Övriga hade, bortsett från de som avlidit, till största delen slagit sig ner i närheten av Bishop Hill. Esbjörn ville dessutom försöka förhindra jansismens vidare spridning. Eftersom han hade lyckats utverka ekonomiskt stöd för sin utvandring från Svenska Missionssällskapet, stod Esbjörn i flitig brevkontakt med inflytelserika religiösa ledare i Sverige vid denna tid som Peter Wieselgren och Peter Fjellstedt m fl. Dessa publicerade hans brev i olika tidningar, vilket resulterade i att Esbjörn och Andover snart blev kända namn i Sverige och målet för en så snabbt ökande ström av emigranter att man i Andover höll på att "översvämmas av folk". Esbjörn strävade efter att försöka organisera en luthersk kyrka bland svenskarna i Amerika. I detta arbete stötte han emellertid på många svårigheter t ex "hoten" från bl a baptism och metodism. Genom förmedling av Wieselgren och Fjellstedt skickades 1852 skåneprästen Hasselqvist till Esbjörns hjälp och året därpå Erland Carlsson från Småland. Den förstnämnde kom i sällskap med sextio emigranter från norra Skåne, den senare i spetsen för 176 emigranter från Småland. Båda dessa grupputvandringar utgjorde tydliga upptakter till de senare så omfattande utvandringarna från dessa områden, i synnerhet från Småland. Samtliga dessa tre präster kom på många olika sätt att spela en

stor roll i emigrationens begynnelseked. Esbjörn bl a som initiativtagare till Augustanasynoden 1860, Hasselqvist som grundare av en svensk-amerikansk press då han i Galesburg 1855 började utge tidningen Hemlandet, samt Carlsson genom sin ledande position inom svenskkolonin i Chicago (vars tidigaste medlemmar utgjordes av f d erikjansare), sina många rapporter till den svenska pressen och inte minst sin emigrantguide som han utgav 1854.

De många "avhoppen" från Bishop Hill kolonin medförde för det fjärde, att det uppstod en rad strategiskt belägna svenska bosättningar i den amerikanska Mellanvästern, vilka kom att fungera som mottagnings- och transitcentra för den fortsatta emigrationen från Sverige till de blivande svenskbygderna i Minnesota (vars kärntrupper f ö också utgjordes av f d erikjansare), Iowa och Kansas. En stor del av den senare så omfattande svenska amerikaemigrationen kom sålunda att följa i erikjansarnas spår.

Sammanfattningsvis representerar Bishop Hill idag en för den tidiga svenska amerikaemigrationen unikt välbevarad miljö, som tilldrar sig ett allt större forskningsintresse. En tvärvetenskaplig arbetsgrupp för forskning om Bishop Hill har bildats och planerar att presentera denna vid ett större symposium i Bishop Hill i oktober 1987. Jag har slutligen också i några punkter berört Bishop Hills och erikjansarutvandringens betydelse i den svenska amerikaemigrations initialskede främst vad gäller genombrott för massemigration, informations-spridning om Amerika i Sverige, relation till ett par senare betydelsefulla grupputvandringar från Sverige samt tillkomsten av mottagnings- och transitcentra för efterföljande emigration. Givetvis hade erikjansarnas utvandring betydelse även för emigrationens lokala såväl som regionala rekrytering i Sverige. Som exempel på det sistnämnda kan nämnas att utvandringen från det främsta "erikjansarlänet", Gävleborgs län, ännu på 1860-talet låg på andra plats bland de svenska länen ifråga om utvandringsintensitet. Under 1870- och 1880-talen hamnar det däremot så långt ner som på 16 plats och på 1890-talet på 18 plats - en förändring som med största sannolikhet har med uppsvinget inom den norrländska sågverksindustrin att göra.

MASSUTVANDRINGEN FRÅN LJUSNE 1906

AV BJÖRN RONDAHL

Söderala kommun i Hälsingland, numera en del av Söderhamns kommun, har spelat en intressant roll ifråga om emigration och flyttningar över huvud. Därifrån kom några av ledarna för den beryktade massutvandringen till Bishop Hill på 1840-talet och där fanns vid slutet av förra seklet några av de största sågverken vid norrlandskusten, till vilka massor av vandringsarbetare årligen kom, främst från Värmland och Dalarna. Många bosatte sig också i Ljusne, Ala Bergvik eller Marma. I slutet av 1860-talet utvandrade stora grupper söderalabor till Amerika i samband med missväxterna och vid lågkonjunkturen kring 1880 gav sig de största skarorna iväg, nu främst ifrån sågverksorterna. Medan dessa människor sökte sin lycka på andra sidan Atlanten, kom många inflyttare, främst från Värmland, att finna sitt "Amerika" i Ljusne eller på någon annan sågverksort. Värmlänningarna kom för övrigt att bli dominerande bland de kvalificerade arbetarna som sågare och stabbläggare.

Den mest uppseendeväckande utvandringen från Söderala kommun kom dock senare, år 1906, och gällde Ljusne, den största industriorten som även rymde ett par järnverk. Det i dessa dagar mycket omskrivna Ljusne Kätting AB har sina rötter i denna tid.

År 1906 kunde man i Dagens Nyheter läsa följande dramatiska ord skrivna av en reporter som fått sina intryck på ort och ställe:

Det gör på främlingen ett ohyggligt intryck att komma i beröring med en hel befolkning som uppgifvit allt hopp och endast vill lämna landet. Alla tankar koncentrera sig på Amerikaförhållandena och på hur man skall få medel till resan. Allt tal rör sig om de bortfarna och hur de nu ha det, om man inte snart får brev från dem och om de icke skola sända biljett. Och hvarje brev som kommer betraktas nästan som en gemensam egendom. Slitningarna mellan arbetarna själva ha i det närmaste upphört. De ha sett att det icke endast varit klubbmedlemmarna utan äfven andra av deras märkesmän som fått ge sig iväg. Olyckan har närmat dem till hvarandra och jämnat ut misshälligheterna.

Bakgrunden till denna så dramatiskt beskrivna situation var mångfasetterad, men de viktigaste orsakerna står att finna dels i försämrad konjunktur för sågverksindustrin, dels i motsättningar mellan arbetarna och bolagsledningen kring föreningsrätten.

Från sekelskiftet försämrades efter flera decenniers lysande konjunkturer villkoren för den svenska sågverksindustrin bl a genom hårdare konkurrens från andra länder, exempelvis Ryssland och Finland. Virkestillgången började

bli knappare, i varje fall det timmer som fanns närmast flottningslederna. Priser och kostnader sköt i höjden och för Ljusne sågverk blev de sämre tiderna en realitet då driften 1906-1908 successivt nedlades.

Förhållandena mellan arbetsgivare och anställda var sedan gammalt patriarkaliska i Ljusne, vilket enkelt uttryckt innebar att chefen sökte uppträda som en "far" för sina arbetare. Sådana personliga band var det typiska för äldre bruksmiljöer och Ljusne torde inte ha varit vare sig sämre eller bättre än andra liknande orter. Det största problemet var att godtycket fick så stort utrymme och att följaktligen chefens personliga egenskaper blev avgörande. En protest mot låg lön uppfattades oftast som otacksamhet, och sökte man sätta kraft bakom orden blev det liktydigt med uppror och sådant betraktades med yttersta stränghet ej bara av arbetsgivaren utan även av samhället. Ett tidigt exempel var strejken i Sundsvall år 1879 som oveckligt slogs ner av utkommenderad militär.

Ljusne hade ända sedan 1600-talet haft järnhantering, medan sågverksrörelsen kommit igång kring 1850 på initiativ av grosshandlaren Wilhelm Henric Kempe. Vid mitten av 1880-talet övertogs bolagets ledning av Kempes svärson, greve Walther von Hallwyl. Denne intog den för brukspatroner typiska patriarkaliska hållningen gentemot de anställda men faktum är att han vid sekelskiftet visade beredvillighet att genomföra vissa sociala reformer och även visade sig mera öppen för den nya tidens åskådning. Nykterhetsrörelsen hade vid denna tid fått bolagsledningens sanktion och tilläts disponera en föreningslokal inom bolagets allomfattande domäner. Däremot var och förblev all facklig och politisk aktivitet förbjuden och inga lokaler uppläts givetvis åt de ungdomar som så småningom började organiseras inom Socialdemokratiska ungdomsförbundet. För dem hade dock nykterhetslogerna varit viktiga vad gäller erfarenhet av föreningskultur, och där hade de fått ökad allmänbildning, inte minst ifråga om idéer. Emellanåt besöktes Ljusne av den unga arbetarrörelsens kringresande agitatorer men vid sådana tillfällen förvägrades man lokal på bolagets mark. Då bolaget ägde all mark och alla byggnader utom kyrkan blev man hänvisad till "hemliga" platser, vanligtvis i skogen. För större möten krävdes dock en öppen plats och en sådan fann man vid sekelskiftet i form av en allmänning på allmänna landsvägen. Där anordnades det ena mötet efter det andra och år 1903 bildades en politisk ungdomsklubb som fick namnet "Agitationsklubben" med 18 medlemmar vid starten. Mötesplatsen på landsvägen kom att kallas *Fejjan*, och den blev så småningom ryktbar bland arbetarrörelsens främsta agitatorer. Sedan klubben år 1904 anslutit sig till Socialdemokratiska ungdomsförbundet, började medlemmarna allt öppnare framträda och agitera främst genom att mångla ut tidningarna Socialdemokraten och Fram. År 1906 hade klubben drygt 200 medlemmar.

Lyckligtvis finns ett flertal av klubbens protokoll från denna tid bevarade. Där kan man få en bra bild av mötessamvaron och medlemsantalets växlingar. De språkligt bristfälliga men i övrigt klara och uttömmande redogörelserna beskriver en god möteskultur. Ledare var Julius Lindahl och han hävdade starkt den "revisionistiska" socialdemokratiska ideologin och tog klart avstånd från användandet av våld. Även diskussionerna återspeglade dessa värderingar. Det ökande trycket från bolaget visar sig i diskussionen om skapandet av en fond att användas som bidrag till medlemmar, som avskedats genom strejk eller genom sina politiska åsikter. Även från andra håll tycks klubbmedlemmar ha utsatts för obehag. Denna skärpning av situationen framskymtar under våren 1905. På sommaren detta år inträffade den händelse som skulle bli utlösande för den följande dramatiken. Den frejdade agitatorn Fabian Månsson inbjöds att hålla festtalet vid den ceremoni som anordnades med anledning av att klubben skulle inviga en ny fana. Då framställan om att få avhålla mötet på bolagets mark avslagits av disponenten, beslöt man att använda Fejan. Efter Fabian Månssons tal avsändes ett hyllningstelegram till kung Oscar II med anledning av den lyckosamt lösta unionskrisen:

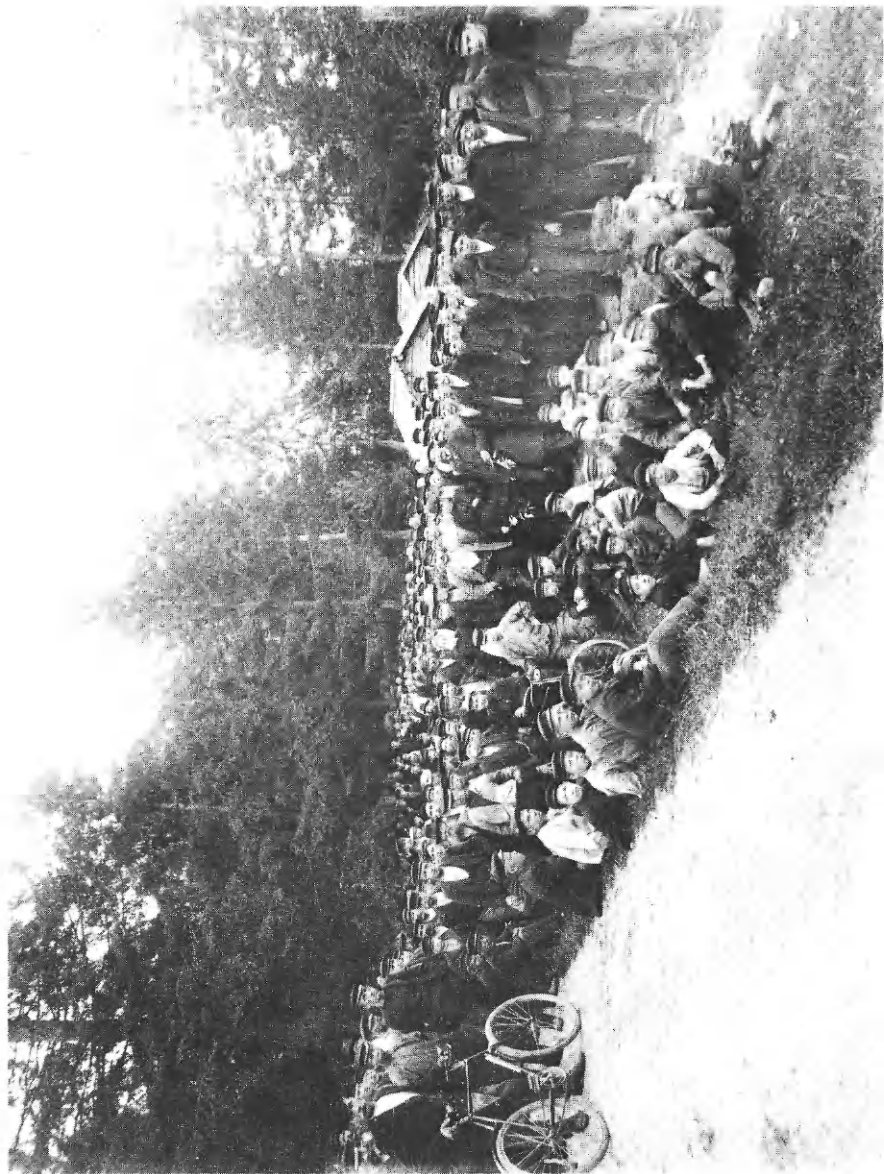
Eders majestät!

1500 fattiga arbetare från Ljusne och Ala, i brist på annan plats samlade till fest å allmänna landsvägen, sända Eders Majestät och regeringen en hjärtlig hälsning och ett innerligt tack för ådagalagd vishet och fredskärlek. Minnet af densamma skall sent gå ur folkets minne.
Lefve konungen!

Å mötets vägnar
C.J. Lindahl Aug. Gillberg

Denna hyllning är ett enastående stycke agitationskonst. I sin högtidliga form och i sin oklanderliga vördnadsfullhet rymmer telegrammet upplysningen om att arbetarna icke tilläts få någon samlingsplats på bolagets område utan måste samlas på landsvägen. Greve Hallwyl, bolagets chef, var ledamot av första kammaren och rörde sig i huvudstadens översta kretsar. Det faktum att hans svärson var kammarherre vid hovet förstärker intrycket av att formuleringen var avsedd att kompromettera Hallwyl inför kung Oscar. Enligt traditionen i Ljusne skall även kungen ha tillrättavisat honom för hans och bolagets sätt att behandla arbetarna. Man anar den drivne agitatorn Fabian Månsson i bakgrunden.

Reaktionen från bolagets sida lät ej vänta på sig. Bara en vecka senare avskedades sex arbetare, bland dem den ene telegramundertecknaren August Gillberg. Motiveringen var att bolaget skulle inskränka arbetet. Artiklar både för och emot ungdomsklubben förekom i lokalpressen och i augusti började rykten cirkulera som alla gick ut på att nedläggning skulle drabba sågverksrörelsen och att den socialistiska agitationen var huvudanledningen till en sådan åtgärd. Klubbmedlemmar ansattes hårt av anhängiga och även en del

Kata Dahlström som gästtalare vid "Fejan", den plats varifrån kungatelegrammet avsändes.
Bilden har ställts till förfogande av Stig Wallström, Ljusne.

äldre arbetare ställde sig kritiska. I början av september utvandrade August Gillberg med familj till Amerika. Den andre telegramundertecknaren Julius Lindahl, tillika klubbens ledare, klarade sig paradoxalt nog från att bli avskedad fram till i slutet av november. Han var ansedd som en mycket duktig yrkesman, plåtslagare vid mekaniska verkstaden. Händelserna i slutet av 1905 och början av 1906 är mestadels höljda i dunkel på grund av brist på källmaterial. En glimt ges dock i en intervju som Söderhamnskuriren gjorde 1954 med en återvändande svenskamerikan, vilken tillhört klubbens innersta cirkel och utvandrat på våren 1906. Enligt intervjun hade "greven" genom en polis meddelat honom att han och flera med honom skulle försvinna från bruket, eftersom några "omstörtare" ej var önskvärda. Han skulle ha fått stanna om han upphört med sin politiska verksamhet. Hans ord föll: "Men någon sådan nåd ville jag ej ha och vi som kallades 'de värsta' beslöt då att emigrera. Tokigt nog fanns det för oss endast två platser i världen då, Amerika eller Ljusne".

Ljusne-Woxna Aktiebolag publicerade i januari 1906 en kungörelse i lokalpressen enligt vilken en successiv nedläggning av sågverksrörelsen skulle ske och arbetarna uppmanades att se sig om efter andra arbeten. Under våren och försommaren fanns med jämna mellanrum i lokalpressen notiser om emigrerande ljusnebor, vilka ofta avreste i grupper. Nu drabbades inte bara de politiskt aktiva arbetarna av bolagets onåd utan även sådana som varit kritiska mot aktivisterna. Brukspredikanten Pihl, som ibland upplåtit kyrkan åt klubben, menade att "greven", som tidigare varit välvilligt stämd mot arbetarna, hade ändrat sin inställning på grund av det "obetänksamma uppträdandet" hos en del av ungdomen. Förhållandena hade blivit olidliga, folket hade förlorat allt förtroende för bolagsledningen och en formlig Amerikafeber rasade. Prästmannen ville lägga skulden för det inträffade både på socialdemokraterna och bolaget. I slutet av december 1906 publicerades i Dagens Nyheter en serie på fem långa artiklar om emigrationen från Ljusne. Tendensen var arbetarvänlig men författaren synes ha bemödat sig att även framhålla positiva drag i bolagsledningens agerande. Nu följde en rad kommentarer i pressen från olika delar av landet och genomgående brännmärktes Hallwyls och bolagets agerande.

Vad hade då skett? Givetvis är det omöjligt att helt korrekt och objektivt rekapitulera ett händelseförlopp som i sig rymmer både irrationella och emotionella drag. Dessuom är källmaterialet till stor del tendentiöst. Följande torde dock vara klart: Ljusne-Woxna Aktiebolag, som hade en patriarkalisk tradition, drabbades kring sekelskiftet av vikande lönsamhet för sågverksrörelsen och under 1905 började planerna på en nedläggning av sågverksdriften ta form. Den socialdemokratiska ungdomsklubben, som hela tiden motarbetats, växte sig allt större och uppträdde allt mer oförväget. Kungatele-

grammet med sin provokativa utformning ledde till en avsevärd skärpning i bolagets attityd och man utnyttjade den förestående nedläggningen som påtryckningsmedel. Vissa nyckelpersoner avskedades och dessutom utsattes klubbisterna för hård press från anhöriga och från en del äldre arbetare. Då nedläggningen sedan blev ett faktum och emigrationen tog fart 1906, spreds en allmän olustkänsla bland befolkningen, och bolagets ledning, främst då greve Hallwyl själv, betraktades med allt större misstro.

Hur omfattande var då emigrationen? Enligt kyrkböckerna utvandrade från Ljusne 105 personer. Från övriga Söderala var emigrationen obetydlig och även de övriga sågverksorterna berördes i ringa utsträckning. Inte ens från Åla, sågverkssamhället halvannan kilometer bort förekom nämnvärd utvandring. Ser man slutligen på Gävleborgs län och hela Sverige och får samma tendens kan det fastställas att 1906 års utvandring från Ljusne var unik och att orsakerna måste sökas på platsen. Strukturen på utvandrarerna innebar dominans för okvalificerade arbetare vid sågverk och brädgård men även ett antal företrädare för järnindustrin fanns med. Familjerna var relativt få och det var främst unga, ogifta män som emigrerade.

Vilken roll spelade då klubbisterna? Med hjälp av mötesprotokollen har större delen av de klubbmedlemmar som utvandrade kunnat identifieras. Ungefär två tredjedelar av de knappt 30 sågverks- och brädgårdsarbetare som gav sig iväg hörde till klubben. Antalet medlemmar var i slutet av 1905 drygt 200 medan den totala arbetsstyrkan vid Ljusneindustrierna var knappt 1 200 eller drygt fem gånger större. Då slutligen minst hälften av de yrkesverksamma emigranterna var medlemmar i Socialdemokratiska ungdomsförbundet uppvisade de en betydligt större emigrationsbenägenhet än de övriga. Det är alltså helt klart att ett samband mellan politisk verksamhet och emigration förelåg i Ljusne år 1906.

Under åren 1907-1910 utvandrade ytterligare ett antal klubbmedlemmar och sågverksnedläggningen ledde även till en mycket omfattande inomrikes utflyttning. Julius Lindahl, klubbens ledande personlighet, flyttade först till Falun men utvandrade senare därifrån till Amerika.

Vart for man då i det nya landet? Genom passagerarlistorna i Göteborg har det gått att få fram de olika fartygsrutternas destinationer och många emigranter har därigenom fångats in. Information om bosättningsplatserna har givits av en återkommen emigrant som personligen kunde berätta var ett flertal hade hamnat. Således slog sig inemot hälften ner i Canada, medan de övriga valde USA. Canadafararna höll ihop i hög grad och speciellt två närliggande gruvstäder Haileybury och North Cobalt i staten Ontario var populära. Bland de mer spridda USA-fararna var Duluth i "svenskstaten" Minnesota mest populärt mål. Vad som sedan hänt dessa människor faller utanför ramen för denna artikel.

ROSA-MATSSON - FORSKARE OCH PRÄST
AV BENGT PETTERSSON

Att prästerskapet var kunnigt i botaniken var i äldre tider helt naturligt. Prästen skulle också vara "gräsläsare" och till hans viktigare funktioner hörde rollen som medicinskt sakkunnig. Prästerna fick också botanikundervisning vid universiteten. Under Rudbeckarnas epok i Uppsala, slutet av 1600-talet och början av 1700-talet, var det många prästkandidater, som bevistade föreläsningar och deltog i exkursioner. De gjorde små herbarieböcker, som försågs med medicinska kommentarer om varje växts bruk och nytta. Något enstaka sådant herbarium finns ännu bevarat.

I prästgårdarna hölls kunskaperna i botanik ofta vid liv på olika sätt. Från Småland rapporteras att kyrkböcker och husförhörslängder användes till växtpressar i brist på bättre redskap. Det bör också påminnas om att Linné var prästson, och att fadern var en mycket botanikintresserad person, som höll sig med en rikhaltig örtagård. Under sina resor på 1700-talet mötte Linné ofta botaniskt initierade präster, som försåg honom med lokala växtuppgifter och meddelade sina rön i örtkännedom.

Under 1800-talet fanns åtskilliga prästmän med stora botaniska kunskaper. Deras insatser har varit en grundval för den översikt av Sveriges flora, som då kom till och som vi i våra dagar bygger vårt vetande på. Bland dem märks de båda öländska prästmännen Abraham Ahlqvist och M. G. Sjöstrand, av vilka den förstnämnde t o m hade gjort en botanisk disputation i Uppsala.

Flera prästmän uppträdde faktiskt som erkända specialister inom olika delar av växtriket, t ex O. J. Hasslow (kransalger) och Sigfrid Medelius (mossor). Den norrländske kyrkoherden i Lillhärdal S. J. Enander (född 1847) blev bekant som en både originell, vittberest och kunnig botaniker, specialist på sälg, vide och pil. Något senare framträdde gotlänningen L. P. Reinhold Matsson (född 1870) som en auktoritet på våra vildväxande rosor, släktet *Rosa*. Enander blev vida känd som *Salix*-prästen, medan Matsson mycket snart fick bära namnet *Rosa-Matsson*.

Redan under skollåren i Visby på 1880-talet blev Reinhold intresserad av växter. Han gjorde liksom flera andra unga botanister på Gotland en inventering av florans i sin hemsocken. Impulserna måste han ha fått av lärare vid läroverket, där smålänningen Karl Johansson var den mest framträdande botanisten. Johansson citerar fö Matssons sockenflora från Silte i sitt

stora arbete om gotlandsfloran 1897.

Reinhold Matsson var bondpojke och kom sannolikt inte från något välbärgat hem utan var född på en mindre gård, Rikvide i Silte. Släkten hade djupa rötter i denna bygd och Matsson berättar med rörelse i en tidningsartikel 1918 om hur hans far, Matthias Pettersson, hade visat honom en gravhäll i kyrkan, där namnet på en anfader på 1600-talet var ristat.

Det var ovanligt att en bondpojke på den gotländska landsbygden fick tillfälle att ägna sig åt högre utbildning. Bönderna skulle hålla sig till jorden. Att det ändå finns undantag från regeln beror på att folkskollärarna och prästerna, som själv ofta hade bondepåbrå, kunde göra en framtöt, när någon läsbegåvning dök upp i skolan. Det synes ha varit fallet med Reinhold Matsson. I vart fall kom Reinhold till Visby högre allmänna läroverk, där han avlade studentexamen 1891. Men familjen hade så små pekuniära resurser, att fadern fick förse sonen med mat under skollåren i Visby genom att med häst och vagn ta sig dit den långa vägen från Silte. Omkring 1890 flyttade familjen av okänd anledning från Rikvide och köpte en gård på mellersta Gotland, Isome i Väte. Det blev Reinholds hem under studieåren i Uppsala.

Det synes ha varit svårt för Reinhold att välja studieinriktning. Han studerade faktiskt lika mycket botanik som teologi under sina Uppsalaår. Han fick t o m ett eftertraktat resestipendium, Knigges, som han utnyttjade 1893 och 1894. Av detta framgår att han måste ha haft inflytelserika bekanta i Uppsala. Att få ett så stort stipendium redan efter två års studier är helt unikt. Matsson uppträdde t o m som opponent vid en doktorsdisputation. Det var när Rutger Sernander, sedermera professor i växtbiologi, försvarade sin avhandling 1894.

Matssons första skrift baserar sig på resultaten av den nämnda resan. Rubriken var Botaniska reseanteckningar från Gotland, Öland och Småland 1893 och 1894. Arbetet trycktes i Bihang till K. Svenska Vetenskapsakademins Handlingar 1895. Här visar den blivande rosforskaren lejonklon. Hans intresse hade redan då koncentrerats på det formrika släktet Rosa. Han är redan fullfjädrad och vågar yttra en egen mening gentemot tidens främste på området, belgaren François Crépin i Bryssel.

Matsson prästvigdes för ärkestiftet i Uppsala 1898 och tillträdde prästbefattningar i Forsa och Högs pastorat, sedan i Rogsta och Ilsbo. Det är typiskt att han redan från första början av sin kyrkliga karriär arbetade med rosornas systematik. Han stod nämligen för bearbetningen av rosorna i L. M. Neumans Sveriges Flora (1901), där han fick ta i anspråk inte mindre än 25 sidor i den annars rätt komprimerade handboken. Han titulerades pastor i rubriken. Den unge prästmannen framträdde sålunda som en etablerad

botanisk forskare redan under sina första år i Hälsingland. Varför sökte han sig till Norrland? Enligt flera uppgifter, bl a av hans svärdotter fru Annie Matsson, Sanna, led Matsson av astmatiska besvär, och det ansågs på den tiden, att det norrländska skogslandet kunde erbjuda en bättre miljö för den drabbade än trakter längre söderut. Nattetid när besvärerna satte in lär Matsson ha översatt tysk lyrik.

Så småningom blev Matsson kyrkoherde i Hassela, där han tjänstgjorde 1908-18. Antagligen fick han så mycket att beställa på denna tjänst, att han tidvis fick ge avkall på sina botaniska intressen. Inte minst under första världskriget föll många bördor på kyrkoherden, vilket han med resignation skriver i ett bevarat brev till sin gode vän och botanistkollega Tycho Vestergrén. I ett av breven ber han vännen att skaffa sex liter exportsprit på sin motbok vilket skulle användas både för preparat av rosor och till likörberedning.

I Hassela kom Reinhold Matsson i kontakt med en begåvad skolpojke, av bondesläkt som han själv. Det var Arthur Engberg (född 1888). Det finns all anledning att sätta tro till uppgifter om att det till stor del berodde på Reinhold Matssons stöd, att Arthur Engberg hamnade i läroverket i Hudiksvall. Engberg kom att studera vidare i Uppsala och förutspåddes en lysande akademisk karriär, som han emellertid tidigt lämnade för politiken. Matsson skulle senare i livet möta sin unge församlingsbo som ecklesiastikminister. Redan som riksdagsman kunde Engberg kvittera den tjänst Matsson gjort honom i ungdomen. Han blev en livlig tillskyndare av Matssons Rosa-forskning och kunde bl a utverka den långvariga tjänstledighet som Matsson kom i åtnjutande av från 1929 ända till sin bortgång 1938. Det är rätt anmärkningsvärt att Reinhold Matsson i sin prästerliga befattning hade kunnat ges samma starthjälp åt en begåvad pojke som han själv hade fått i sin ungdom på Gotland.

Det är omvittnat att Reinhold Matsson åtnjöt högt förtroende hos sina församlingsbor. I sina minnesteckningar över prästerna i ärkestiftet nämner Gottfrid Pontén, att han anlätades för många allmänna värv, såsom skolfrågor, vägfrågor och arbetslöshetsfrågor. Han ansågs därjämte väl bevandrad i teologiska frågor. Det betydde kanske en lättnad för honom att få flytta till Hälsingtuna, först som kyrkoherde, från 1925 som kontraktsprost i Sundhede kontrakt.

Det är ett under att han hela tiden fick tid med sina rosenstudier. Han anlade betydande experimentella odlingar av vildrosor såväl i Hög, Ilsbo, Hassela som Hälsingtuna samt även vid Dellensjöarna, det s k Hallbo-rosariet. Tidigt satte han igång odlingsexperiment precis som en annan Herrens tjänare, munken Gregor Mendel i Brno, ärftlighetsforskningens grundare, gjort ett

halvsekel tidigare. Matsson kunde bl a fastställa, att frön hos många nyponsorter utvecklar sig utan befruktning. Man får alltså exakt samma slags ros vare sig man drar upp rosen från frön eller förökar busken med sticklingar. Det finns en artikel i Svensk Botanisk Tidskrift för 1912 om dessa pionjärexperiment. Det kunde nu förklaras varför samma form av rosor förblir konstant och växer över vida områden, skarpt skild från nära besläktade former.

Matssons stående tes i Rosa-forskningen var, att det finns distinkta gränser mellan former med olika gestaltningar av blad, taggar, blommor och stammar som man kan iaktta i naturen. Det var grunden för att han ville beskriva varje påträffad formavvikelse som art, underart eller varietet och förse den med latinsk diagnos. Där skilde han sig från sin läromästare belgaren François Crépin i Bryssel. Det var Crépin som genom förmedling av professor Th. M. Fries i Uppsala hade satt namn på de första rosor som Matsson samlat på Gotland. Men det blev så småningom en oundviklig brytning, som hade sin grund i att Crépin tyckte, att det räckte med att man urskilde några få arter och betraktade andra former som korsningar.

Man brukar skämtsamt i liknande sammanhang säga, att mörkret skiljer stridande åt. Och det är fullt klart att sanningen om rosorna ännu var långt borta. Än i den dag som är, är mycket oklart, trots att rosornas problem bearbetades av två framstående svenska forskare, nämligen Gunnar Täckholm (död i unga år som professor i Kairo) och Folke Fagerlind, Stockholm.

Strax efter kriget började Matsson att företa rosexkursioner även till Mellaneuropa för att få en jämförelse med kontinentens rosor. För en intervjuare uttalade han, att rosorna norr om Main har mer regelbundna vanor än söderut. Matsson menade, att korsningarna längre söderut blev så många att det blev stor oreda i begränsningen. Enligt Matssons uppfattning skulle antalet arter av släktet Rosa i Sverige uppgå till minst ett par tusen. Han gjorde också så mycket han förmådde att öka antalet arter. Emellertid hade andra specialister dykt upp. Rektor Sigfrid Almquist, lärd floraförfattare och skolman, slog sig också på rosor och kunde i den första upplagan av Lindmans bekanta Svensk fanerogamflora (1918) få med inte mindre än 45 sidor om släktet Rosa. I en kritisk kommentar av kollegans uppfattningar, hade Matsson redan tidigare skrivit att det "blir svårare att komma till rätta med litteraturen än med naturen". I ett brev till sin vän Vestergren kallar han kollegan Almquist rent ut "dum". Rosornas vänner var tydligen inte alltid så milda i tonen mot varandra.

I andra upplagan av Lindmans flora blev tullförvaltare A.A. Lindström anlitad som rosförfattare. Han fick ihop 24 sidor om ämnet. För en vidare allmänhet blev de många nya namn som Rosa-specialisterna lanserade ett

hinder för djupare intresse. Det gick så långt, att många skickliga botanister undvek att ta befattning med det till synes oregerliga släktet. I vår senaste flora upptas elva ursprungliga rosor av vilka bara fyra är mer utbredda men det är uppenbarligen en stark förenkling, som aldrig skulle ha godtagits av Matsson.

Året 1929 blev en vändpunkt i Reinhold Matssons liv. Då inlämnades en motion i riksdagen av bl a Arthur Engberg i syfte, att den skicklige forskaren skulle få ekonomisk möjlighet att ägna återstoden av sitt liv åt rosorna. Motionen stöddes av många, bl a professorerna Rutger Sernander i Uppsala, Gunnar Samuelsson vid Riksmuseet och Gunnar Täckholm i Kairo. Ärkebiskop Nathan Söderblom biträdde förslaget, som också antogs av riksdagen. Men varje år fick Matsson redogöra för sitt arbete, innan nytt anslag på 4 800 kr kunde utgå. År 1934 publicerades den första delen på 380 stora sidor av det planerade monumentalverket om Sveriges rosor. Dess titel var "Examen Rosarum Sueciae. Granskning av den svenska florans Rosa-former I. Norrland och Dalarna". Författaren börjar med att räkna upp sina stora föregångare i den svenska Rosa-forskningen: Linné, Swartz, Afzelius, Wahlenberg och Elias Fries.

Särskilt värdefull är den översikt av den vildväxande rosfloran i Sverige som Matsson presenterar i början av verket. Där upptas inte mindre än 42 huvudarter av vilka de flesta tidigare varit kända. Många nya småarter beskrivs, t ex *Rosa söderblomii* (till vännen ärkebiskopens ära). Den kände industriledaren Frans Kempe blir också ärad genom namet *Rosa kempei*, en rosform typisk för Adalen. Annars finner man många norrländska ortnamn, t ex *Rosa medelpadensis*, *njurundensis* och *dellenensis*.

För att kunna göra sin planerade uppordning av hela den svenska rosfloran måste Matsson samla in ett stort växtmaterial i fältet. Och han var verkligen en storsamlare. Omkring 100 000 herbarieark rosor har han samlat och undersökt. Av dessa uppges ca 30 000 ha förstörts vid upprepade eldsvådor.

Självt slapp Reinhold Matsson uppleva dessa olyckor. Efter några dagars akut sjukdom gick han bort den 18 augusti 1938 mitt uppe i sitt stora forskningsarbete. Ett väldigt arbete återstod nu: att ta vara på allt detta stora dokumentariska material. Riksdagen visade sig än en gång nog generös genom att bevilja prostens son, Sigfrid Matsson, ett anslag för att ge denne möjlighet att placera samlingarna. Dessa distribuerades också på ett skickligt sätt till många vetenskapliga institutioner och kan bli ytterst värdefulla för framtida forskning.

SÅ UTMANÖVRERADES GÄVLEFISKARNA FRÅN SUNDSVALLS FISKEVATTEN I
NJURUNDA
AV HANS-OLOF JONSSON

I Gävle, Norrlands äldsta stad, var under flera hundra år fisket den dominerande näringen. Redan på medeltiden försörjde sig större delen av stadens befolkning på ett fiske som i stor utsträckning bedrevs långt borta från hemmahamnen.

Gävleborna ansåg sig 1488 ha fått vidsträckta fiskerättigheter genom ett brev som Sten Sture d.ä. skrev på Elva tusen jungfrurs afton, den 20 oktober, i vilket han med vissa undantag förklarade fisket fritt på den finska sidan av Bottenviken. När Gustav Vasa 1545 gjorde allt havsfiske till en kronoallmänning där vem som helst hade rätt att fiska mot var femtonde tunna av fångsten i skatt hade Gävleborna därför redan inlett sina långväga fiskefärder.

Varje vår styrde en armada av fiskebåtar kosan mot norr och snart sagt överallt där det fanns en naturlig hamn slog sig "utbölingarna" eller "sörfiskarna" ner. Ända upp till södra Västerbotten uppfördes på öar och på skär i det yttre havsbandet små Gävlekolonier som under sommarmanaderna fungerade som basstationer för fiske och för en omfattande byteshandel.

Flertalet Gävlefiskare slog sig ned i Ångermanland, men också många fiskeplatser i Medelpad utgjorde en lockelse för främlingarna, inte minst vid den södra Njurundakusten som det i fortsättningen huvudsakligen ska handla om.

Bönderna längs Norrlandskusten såg inte med blida ögon på den här kolonisationen. De menade att rätten till fiske längs stränderna av hävd hörde landägarna till och vägrade att godta dekretet om att havsfisket skulle vara allmänt. Under alla förhållanden fanns ingen given rätt till någon bit mark för fiskarna att bygga sina sommarvisten på, till strand att dra upp båtarna på eller till virke att göra laggkärl av.

Ändå tycks det sällan ha blivit några stora, uppsplitande strider bönder och fiskare emellan då främlingarna söderifrån godvilligt åtog sig att betala årligt arrende, s k *lega*, för det intrång de ansågs göra i landägarnas rättigheter. Det talas i gamla handlingar om flera olika avgifter, exempelvis *bodlega*, *strandlega*, *båtlega* och *landlega*.

Av betydelse för att överenskomma sig om det slaget utan större svårigheter gick att träffa var tvivelsutan det faktum att bönder och fiskare

hade ömsesidig nytta av varandra. Gävleborna tjänade pengar på sitt fiske och sin handel och bönderna fick in arrendeavgifter samtidigt som de genom bytesaffärer försågs med svåråtkomliga förnödenheter som exempelvis salt.

1557 fick Gävleborna kunglig företrädesrätt till fisket längs hela Norrlandskusten mot var tionde tunna i skatt i stället för var femtonde som tidigare hade gällt. Men 1591 tvingades Johan III ändra på det beslutet och i stället hänvisa fiskarna från Gävle till vissa namngivna fiskelägen.

Vid södra Njurundakusten i Medelpad fick man exklusiv rätt till fisket kring Brämön, men det hindrade inte Gävleborna som redan hade etablerat sig på Lörudden på fastlandet på andra sidan Brämösundet från att stanna kvar och fiska där mot storleka till de bönder i Njurunda som ägde Löruddsmarken och rätten till fisket i havet utanför. 1613, då inte mindre än tre fjärdedelar av befolkningen i Gävle ägnade sig åt fiske, fanns det 11 Gävlefiskare på Brämön och 12, möjligen 13, på Lörudden.

Elva år senare, 1624, grundade Gustav II Adolf staden Sundsvall, och gav borgarna i den nya stadsbildningen privilegium på fisket vid tre av de viktigaste fiskelägena vid Njurundakusten; Brämön, Krankbo och Lörudden. Med några penndrag tog han fiskerätten både från Njurundabönderna och från Gävleborna som fiskade på Brämön och gav den till Sundsvall för att stadsbefolkningen skulle kunna klara sin försörjning.

Följden blev en hätsk strid mellan Sundsvallsborna och bönderna i Njurunda som rasade mycket intensivt i 150 år och som ännu i dag inte är slutgiltigt bilagd. Men märkligt nog blev det inga större problem i umgänget mellan Sundsvallsbor och fiskare från Gävle till följd av den kungliga donationen. Gävleborna behövde inte lämna vare sig Löruddens eller Brämöns fiskehamnar. Enda skillnaden mot förut blev att de måste dela med sig av utrymmet både till lands och till sjöss till de borgare i Sundsvall som valde att ägna sig åt fiske och det gjorde till en början nästan alla stadsbor. Gävleborna på Lörudden fick börja betala sin lega till staden i stället för till bönderna och på Brämön blev ett tidigare fritt fiske avgiftsbelagt.

Även i det här fallet visade det sig att parterna kunde ha ömsesidig nytta av varandra. Genom att ge Gävlefiskarna möjlighet att fortsätta bedriva sitt näringsfång kunde Sundsvall uppbära ett arrende som blev en mycket betydelsefull inkomstkälla under den första svåra tiden då staden inte var stad annat än till namnet. 1646 svarade fiskearrendet för 175 av de 238 daler som utgjorde stadens sammanlagda inkomst under året, ett tillskott så stort att borgarna i Sundsvall inte behövde åläggas att betala skatter som annars var vanliga i städerna på den här tiden.

I ett par årtionden levde och verkade Gävlefiskare och Sundsvallsfiskare

sida vid sida i alla tre fiskelägena vid Brämösundet. De förhållandevis välbärgade fiskarna söderifrån lämnade varje vår sina stora stadsgårdar för en mycket primitiv tillvaro i de små fiskebyar de byggt upp vid Njurundakusten. De kom i sina storbåtar, haxar, som var lastade med familjer, tjänstefolk, kreatur, fiskeredskap, proviant och handelsvaror och de återvände på hösten med båtarna fullastade med saltströmming och bytesvaror som skinn och linneväv.

Från Sundsvall kom en avsevärt mycket fattigare skara fiskare och byggde kokhus, sjöbodas och fähus för en tillvaro enbart sommartid precis som yrkesbröderna från Gävle. Det var trångt om saligheten men det gick bra ändå. På Lörudden anlade man helt enkelt en andra hamn strax söder om den gamla för att få det svängrum man ansåg sig behöva.

Sämjan verkar ha varit god. Några tecken på motsatsen har i varje fall inte kunnat spåras. Inte ens för sin olagligt bedrivna handel tycks Gävlefiskarna ha behövt utstå några attacker så länge de vistades i närheten av Sundsvall. Deras affärer med allmogen var annars någonting som köpmännen i städerna längs Norrlandskusten retade sig mycket på. Genom att bryta mot bestämmelsen att all handel skulle bedrivas i städerna ansågs Gävlefiskarna göra intrång i det handlande borgerskapets rättigheter. Men i Sundsvall var handeln tämligen outvecklad så det fanns knappast några köpmän som hade anledning att bli förargade.

1647 fanns det tre skutlag med tolv Gävlebåtar på Lörudden och åtta i Krankbo. Men vid den tiden började en viss irritation över Gävlebornas närvaro att märkas på Lörudden och från Brämön hade flertalet fiskare söderifrån redan flyttat. Bara två Gävlebåtar fanns kvar. Allt fler Sundsvallsbor sökte sig ut till fiskeskären om somrarna och planer på att avhysa Gävleborna för att få plats för den egna fiskarbefolkningen började smidas. Men fiskarna söderifrån behövde aldrig rymma fältet helt. Bara på Lörudden och Brämön blev de förklarade icke önskvärda. I Krankbo däremot fick de som fanns i hamnen sedan tidigare bo kvar, samt de som förvisats från de andra fiskelägena bosätta sig. Samtidigt klargjordes att inga andra än Gävlebor fick fiska i Krankbo där de ansågs vara införlivade i hamnen.

Bakom denna generösa inställning från Sundsvallsbornas sida låg naturligtvis det faktum att arrendeinkomsterna fortfarande betydde en hel del för att stadens finanser skulle gå ihop. 1674 inkasserades landlega från 25 båtar i Krankbo och 1681 fanns 31 landlegopliktiga Gävlebåtar där.

Krankbo blev en mycket stor "Gävlebohamn" som dock kyrkligt och hamnrättsligt ansågs höra ihop med Lörudden. 1688 fattades beslut om att bygga ett kapell i Krankbo, men det beslutet blev aldrig verkställt. Det var annars vanligt att fiskarna från Gävle byggde kyrkobyggnader i fiskelägena. Ibland görs det gällande att kapellen på Brämön och Lörudden ursprungligen

har tillkommit på det sättet. Men det är påståenden för vilka det inte finns några belägg.

I början av 1700-talet tilltog trängseln ytterligare i Sundsvalls stads fiskelägen vid Brämösundet och diskussion uppstod om det inte var dags att definitivt göra sig av med arrendatorerna från Gävle. 1701 åtog sig Sundsvallsfiskarna att avhysa fiskarna söderifrån och själva betala en summa motsvarande landlegan till stadskassan. Överenskommelsen förnyades 1707, men blev aldrig verkställd. Det visade sig nämligen att Krankbo inte längre var särskilt attraktivt som fiskeläge och Gävlefiskarna fick därför vara kvar medan de nya fiskarna från Sundsvall sökte sig till trakten av Tynderö vid den norra Medelpadskusten.

Notvarpen kring Krankbo hade blivit så uppgrundade att de inte längre kunde användas. Gävleborna hade bara sina bostäder och sina sjöbodar där. Fiskade gjorde de däremot kring Brämön.

Det här var naturligtvis mycket opraktiskt och för varje år som gick var det allt fler Gävlefiskare som upphörde med att segla till Krankbo om somrarna. Naturen såg genom landhöjningen till att utbölingsfisket längs den södra Njurundakusten sakta men säkert dog ut.

1735 fanns det några få Gävlefiskare kvar i Krankbo, men bara två år senare fanns enligt en fiskarlängd inte en enda fiskare från Gävle efter hela Medelpadskusten. 1745 ödelades fiskeläget Krankbo av vilket det i dag inte återstår någonting.

Men till Ångermanland fortsatte Gävleborna att göra sina långväga fiskefärder. Inte förrän hösten 1899 passerade den sista haxen Lörudden och Brämön på väg hem till Gävle. Det var E A Grellssons haxe "Anna" som då för sista gången återvände från Trysunda. Ända fram till 1914 åkte dock en Gävlebo passagerarbåt till Ångermanland varje vår för att fiska i en av de gamla "Gävlebohamnarna".

Länge ville Gävleborna också återerövra fiskevattnen i Medelpad, inte minst de som borgarna i Sundsvall hade lagt beslag på. Ännu på 1770-talet utgjorde nämligen fiskarna en betydande del av befolkningen i Gävle. Nästan en tredjedel av stadens utskyldsören erlades av fiskare. Men deras särskilda rättigheter hade upphört att gälla och fisket var därför i avtagande.

I en klagoskrift till Kungl. Maj:t. år 1773 begärde Gävlefiskarna att de skulle återfå sina urgamla fiskerättigheter. Men denna begäran avvisades omedelbart av flertalet instanser som fick lov att yttra sig. Magistraten i Sundsvall betecknade fiskefärderna från Gävle som otidsenliga forntidsrester och landshövdingen i Västernorrland menade att Gävlebornas vistelse vid länets kuster bidrog till lurendrejeri och lanthandel eftersom de bara använde fisket som en slags täckmantel för att komma till hamnarna och bedriva olaglig handel. Det var annat på den tiden när det inte fanns några städer

vid kusten. Då var verksamheten som Gävlefiskarna bedrev både berättigad och behövlig.

Kungen avslog också Gävlefiskarnas begäran. De särskilda fiskeprivilegierna blev aldrig återinförda. Sundsvallsborna som vid den här tiden var fler än någonsin i fiskelägena vid södra Njurundakusten, slapp bli indragna i ett tvåfrontskrig just som slutstriden skulle stå med Njurundabönderna om vilka rättigheter stadens fiskerskap egentligen hade till följd av det kungliga privilegiet från 1624. Fortfarande återstod nämligen väsentliga frågetecken därvidlag.

KÄLL- OCH LITTERATURFÖRTECKNING

- Ahnlund, Nils, Sundsvalls historia, I-II. Uppsala 1921.
- Arwidsson, Ivar, Spridda anteckningar om Gävlefiskarnas forna fiskeresor norrut. I: Svensk fiskeritidskrift 1924.
- Eskeröd, Albert, Gävlebornas strömmingsfiske. I: Gävle stads historia. Gävle 1946.
- Haneaus, Åke, Sundsvall. Stad i centrum. Stockholm 1974.
- Jonsson, Hans-Olof, Fiskaradeln. En bok om 500 år på Lörudden- ett fiskeläge i Medelpad. Sundsvall 1985.
- Löfgren, Emil, Det gamla Njurunda. Sundsvall 1922.
- Norberg, P, Utbölingsfisket vid Ångermanlandskusten. I: Arkiv för Norrländsk hembygdsforskning 1943-44.
- Vedin, P J, Det forntida fisket vid Norrlandskusten. Gävlebohamnar under gångna århundraden. Gävle 1939.

BYNAMNET NOLBY I NJURUNDA
AV ALGOT HELLBOM

Njurunda gamla socken och tingslag i Medelpad utgör det sydöstligaste hörnet av Västernorrlands län med gräns mot Hälsingland och Bottenhavet.

Hur namnet *Njurunda* skall tolkas, därom är forskarna ännu inte riktigt ense, men man tror att namnet syftar på Ljungans forna mynningsvik vid Nolby i socknens norra del eller kanske rent av på det mäktiga berget Nolbykullen, vilket i forntiden höjde sig direkt ur havet som en enorm orienteringsklippa. Här kring Ljungans mynningsvik har en urbygd uppstått. Fler fornlämningar har påträffats vid Nolby än i övriga Njurunda. Tingsta gårde nära Nolby, där en väg utgår västerut mot Tuna socken, vittnar med sitt namn om en uråldrig tingsplats. Där reser sig också en mäktig gravhög (av ursprungligen tre) från 400-talet och sydväst därom tjugotalet större och mindre gravhögar, varav en är Norrlands största, 6 m hög och 40 m i diameter. I Nolby står även Njurundas största och bäst bevarade runsten från mitten av 1000-talet, likaså lämningsarna av första kyrkobyggnaden, ett litet kapell som sannolikt uppfördes vid 1200-talets början. Slutligen må nämnas gården Tuna, f d kyrkoherdebostället, strax söder om byn. Allt detta pekar på att området spelat en betydande roll redan i historiens gryning.

Mitt i denna minnesrika bygd finner vi byn Nolby. Som bynamn anses *Nolby* inte vara äldre än från 600-talet, men måhända har människor börjat slå sig ner här redan före Kristi födelse. När fjärdingsindelning infördes blev Nolby huvudby i fjärding nr 1 och gav då sitt namn åt fjärdingen. I skriftligt bevarade källor är byn nämnd första gången 1427.¹ Den hade 1543 åtta bönder och var därmed Njurundas största by. Till Nolby räknades även nuvarande Västbyn, en gård som tidigast kallades *Västernolby* (1543).²

Den havsarm som sköt in mot nordväst och hade förbindelse med Ljungans mynningsvik väster om Nolby hade omkring år 500 så uppgrundats att den upphört som färdled.

Att *Nolby* kom att bli Njurunda-bygdens största och kanske en av dess första odalbyar med ett läge nära den vik där Ljungan utmynnade vid tiden för Kristi födelse, torde bero på den vikt Ljungans utlopp kommit att spela. Nolby med betydelsen 'Norrbyn' längst i norr förefaller också vara ett riktigt och passande namn.

Allmänt kan väl sägas att *NoL-* (*NoL-*) och *Nor-* som förled i ortnamn och

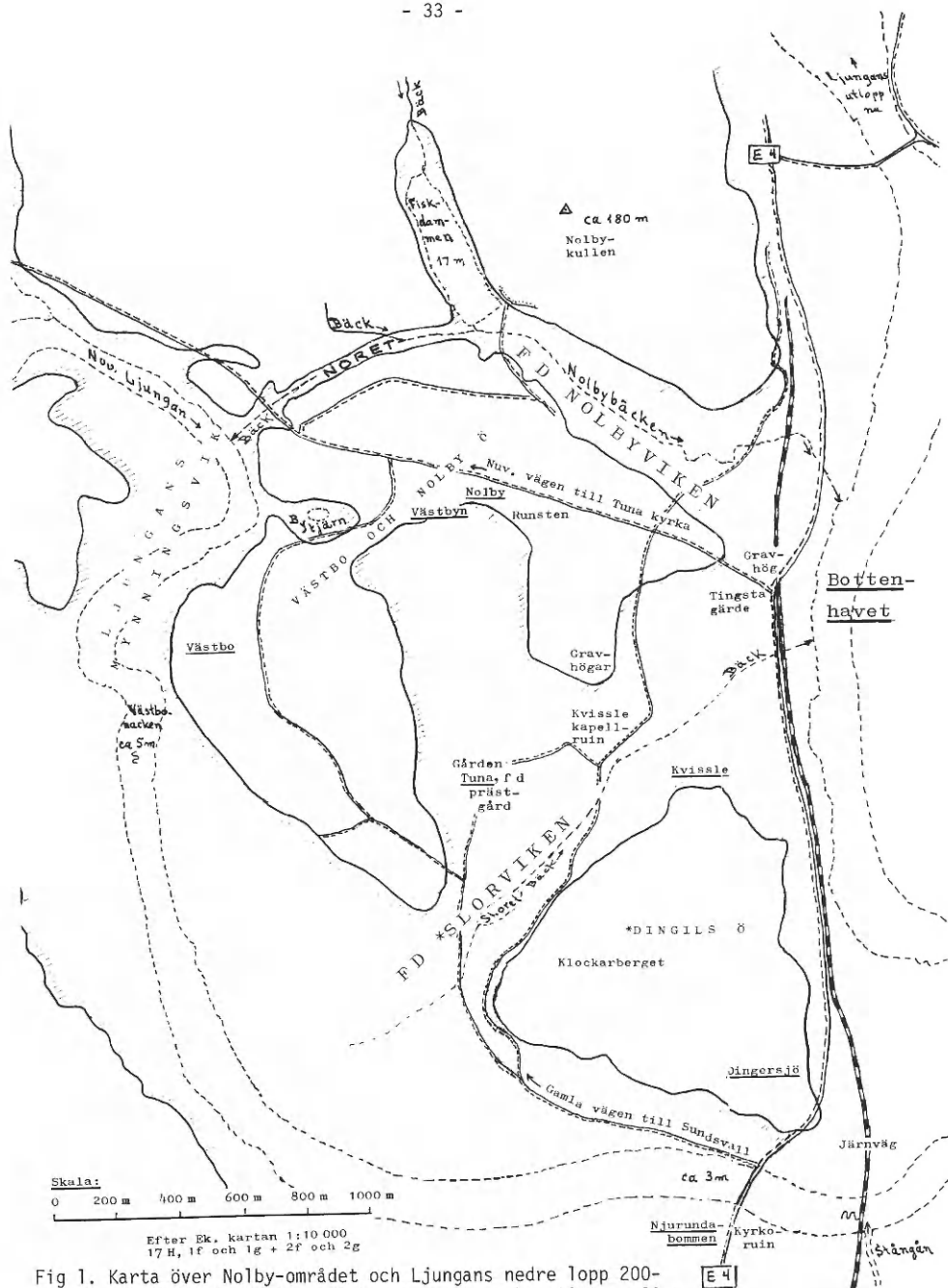

Fig 1. Karta över Nolby-området och Ljungans nedre lopp 200-300 år före Kristi födelse, då havet beräknas ha stått ca 20 m högre än nu. En smal havsvik gick mot nordväst mellan Nolbykullen och Västbo-Nolby och stod genom ett smalt sund (ett "nor") i förbindelse med Ljungans dåvarande mynningsvik nedom Nolbyströmmen. Nuv. sjöar och vattendrag markeras med streckad linje. Nuv. vägar anges med heldragen linje och parallell streckning.

naturnamn i de flesta fall betyder 'nord, norr' och då anger delning av by eller avser nordlig del av terrängbildning, vars ursprungliga namn framgår av efterleden (t ex *-by*, *-vik*, *-sjö*). Man väntar sig då i sådana fall att finna även ett (bevarat eller försvunnet) *Sör-*, *Söder-* (*-by* etc.), men i Njurunda spanar man förgäves efter ett **Sörby*. Man har därför anledning undra om förleden *Nol-* måhända betyder något annat än 'norr-, nord-'.

Bland beläggen förekommer: *Norby* 1427, *norbo* och *norby* 1515, i *bynom* och *norbyn* 1535 samt *Norby* 1546 och 1547.³ Från 1600-talet skrivs övervägande *Nolby* och *Nohlby*. Nordal 1716 anför dock *Norby knyllen* (s 22) och Carl von Linné 1732 i *Iter Lapponicum* *Norby*, *Norbyknyllen*, *Norbykullen*. På kartor 1782 *Norby utmarok* och 1792 *Norby* (LMV, X 37 - 56:2, 15:3).

På bygdens gamla mål heter byn *no`Lby* (långt *o* och långt *y* med huvudtryck på förleden och starkt bitryck på efterleden samt grav accent som i ordet *kjöltyg*). Även uttalet *no`LLby* (kort *o* och halvlångt *y*) förekommer.

Harry Ståhl uppger i sin bok "Ortnamn och ortnamnsforskning" (2:a uppl. 1976) att man relativt säkert vet att *-by* som efterled i ortnamn ofta har betecknat 'gård' men tydligen också kunnat beteckna 'samling gårdar', alltså vårt moderna begrepp *by*.

I Svensk etymologisk ordbok säger Elof Hellquist, att *by* som ortnamnselement knappast är äldre än från 600-talet. Dess äldsta bärare har ofta en förled som är eller innehåller en terrängbeteckning som t ex *Dalby*, *Sandby* o s v. Hellquist har för övrigt redan 1918 publicerat en längre avhandling på 146 sidor om denna ortnamnsgrupp, *De svenska ortnamnen på -by* (Göteborgs Kungl. Vetenskaps- och Vitterhetssamhälles handlingar. Fjärde följd. XX), och Lars Hellberg behandlar namnelementet *by* i sin stora bok *Kumlabygdens ortnamn och äldre bebyggelse* (1967).

En karta som författaren upprättat för *Nolby*-området och gällande för tiden omkring 200-300 år före vår tideräknings början (sid 33) visar att från Tingsta gärde (ungefär nuv. Tuna-vägskalet vid E4:an) och kring nuvarande *Nolbybäcken* en havsarm sträckte sig mot nordväst inneslutande i sin översta ända *Fiskdammen*, som då var ca 150 m bred. Från dennas nedre del hade bildats ett smalt sund mot sydväst till *Ljungans* dåvarande mynningsvik. Just denna smala förbindelseled var ett typiskt så kallat *nor*. Författaren menar att detta *nor* har kunnat ge namn åt den by som blott några århundraden efter Kristi födelse grundats här, alltså *Norby*. Förleden skulle då ha varit *nor-*, inte *norr-*, *nord-*, *nol-* (*Nol-*), men sedan ordet *nor* så småningom kommit att bli mindre vanligt - utom i ort- och naturnamn - och betydelsen ej längre stått helt klar, har byn genom missförstånd kommit att kallas *Nolby* (med tjockt *l*, av ursprungligt *Noräby*).

Sv. akademiens ordbok uppger att *nor* i fornsvenskan var neutrum och i

svenska dialekter betyder 'trångt sund' samt även förekommer i norskan och danskan⁴ med betydelsen '(grund) havsvik, sund, smalt vattendrag'. I bygdemålen finns betydelsen 'trångt sund, vattendrag som förenar två sjöar eller en sjö och en älv, även ställe där ett vattendrag faller ut i (eller ur) en sjö, ev. smalt ställe i en å eller älv; förr äv. lång bäck'.

C J Schlyters ordbok till Sveriges gamla lagar upptar *nor* n. 'trångt sund (mällan två insjöar eller insjö och hafvet)', med exempel ur Hälsingelagen: *smasund ok nor, thær æy ligger almanna leth mæth skipi fara gönum at* (BBXIV:1).

Som gränsmärke mellan Medelpad och Jämtland nämns på medeltiden *Sotnoret* vid Sotåns utlopp i sundet mellan Kyrksjön och Havern i Haverö socken, nu kallat *Noret* (*j sotonorer, Or sotonorum* 1273, *j sothnoren vidher hafra* 1480, *j sotnorem vider haffra* 1482).⁵ Bland drygt 100-talet norrländska belägg för ordet *nor* i samlingarna till Ordbok över Sveriges dialekter (Uppsala) återfinnes ett par från Borgsjö socken i Medelpad, varav det ena beskrivs som 'sund mellan tvenne sjöar' eller också 'å eller flod som förenar tvenne sjöar' (1918). I det andra fallet däremot förklaras *nor* vara 'liten myr, grund tjärn' (1936). Den dominerande innebörden hos det norrländska *nor* uppges dock vara '(smalt) sund (mellan sjöar)'.

I en uppsats "Om ortnamn och nivåförändringar i Norrlands kustregioner" (i tidskriften *Ymer* 1937) uttrycker även professor A G Högbom samma tanke, nämligen att *Nolby* från början hetat *Norby*. Han skriver:

Genom landhöjningen kunna dessa naturnamn [på *nor*, *sund* och *sel*] ha mer eller mindre fullständigt förlorat sitt berättigande men leva ännu kvar i bebyggelsenamnen. Exempel erbjuda.....Trysunda och Grundsunda i Ångermanland, Nora och Norasundet i samma landskap, Norbyn och Selet i Lövånger.

Till *Norbyn* fogar Högbom följande fotnot:

Namnet på denna by har, troligen på grund av dess läge i norr från socknens centrum kyrkan, ändrats till *Nordbyn* eller *Nolbyn*. På 1500-talet skrevs det *Nordbynom*, på Geddas karta (1661) *däremo; Norbyn*. Vid ett gammalt *nor*, som förbundit Indalsälven med havet, norr om Njurunda kyrka, ligger även ett *Nolbyn*, som kanske av samma skäl som nyssnämnda by i Lövånger fått sitt namn ändrat till sin nuvarande form. Vid *noret* har man också bynamnet *Mjösund*, ehuru något *sund* ej längre där existerar.

Liknande förändring synes bynamnet *NoL* (med tjockt *L*) i Starrkärrs socken, Åle härad i Älvsborgs län ha undergått. Namnet skrevs 1396 *Noor*, likaså 1546, 1564 och 1695 samt *Nor* 1550 och 1690. Däremot *NohL* 1695 och 1825 samt *NoL* 1815 och 1877. I en fotnot anmärkes: "Namnet är det fsv. *nor* 'förträngning av ett vattendrag', däri av obekant anledning *r* ersatts av tjockt *L*. Byn ligger vid en förträngning av Göta älv." (Ortnamnen i Älvsborgs län, 2, s 110.)

I gammal tid låg *Nolby*böndernas gårdar nästan i rad söder om landsvägen (Tuna-vägen), strax öster om Västbyn, utom en gård, som låg norr om vägen

fast nära de övriga (1689 års karta, LMV X 10). Vid storskiftet flyttades fyra gårdar norrut till trakten av det gamla noret och Nolbybäcken.

Att *Nolby* efter sockeninindelningen skulle komma att framstå som Njurundas nordligaste by, därom torde byns namngivare inte ha haft någon föreställning på 600-talet eller däromkring. Då något **Sö(de)rby* dessutom inte finns, som skulle kunna ange att byn delats i en nordlig och en sydlig del, bör väl den möjligheten allvarligt prövas, om inte det forntida *noret*, sundet mellan havsvikens och Ljungans utlopp, kan vara den terrängbildning som givit namn åt denna by.

Norby och inte *Nolby* borde nog byn enligt författarens mening rätteligen heta.

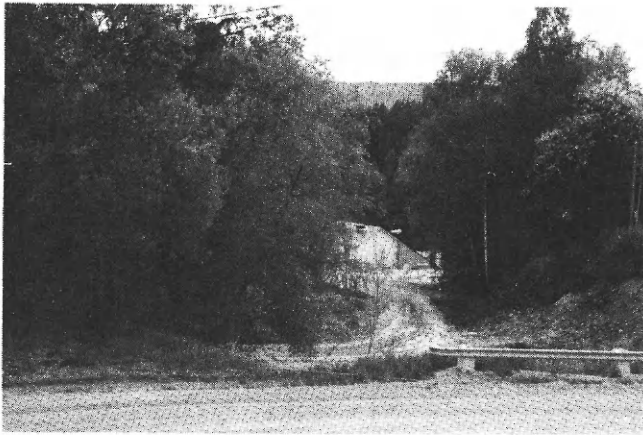

Fig 2. Västra "Norbäcken" vid Nolby, sista delen, som här rinner under nerfartsvägen till pumpstationen och Ljungan. Foto förf. 1985.

NOTFÖRTECKNING

- 1) A Hellbom, Medelpads äldre urkunder, s 78.
- 2) Joh. Nordlander, Norrl. saml. häft 3 (1:4), s 127.
- 3) Hellbom, a a, s 78, 167, 208.
- 4) I en uppsats "Nor i Danmark" har John Kousgård Sørensen nyligen (i Nordiska namnstudier - Festskrift till Harry Ståhl 22 september 1985) framhållit, att ordet *nor* i Danmark redan före vikingatiden och till synes utan svensk påverkan utvecklat särbetydelsen 'vattensamling som har förbindelse med havet eller en större fjord genom ett smalt sund'.
- 5) Hellbom, a a, s 20, 114, 118.
- 6) Fel för *Ljungan* med havet.

Ljungans älvbägsområde

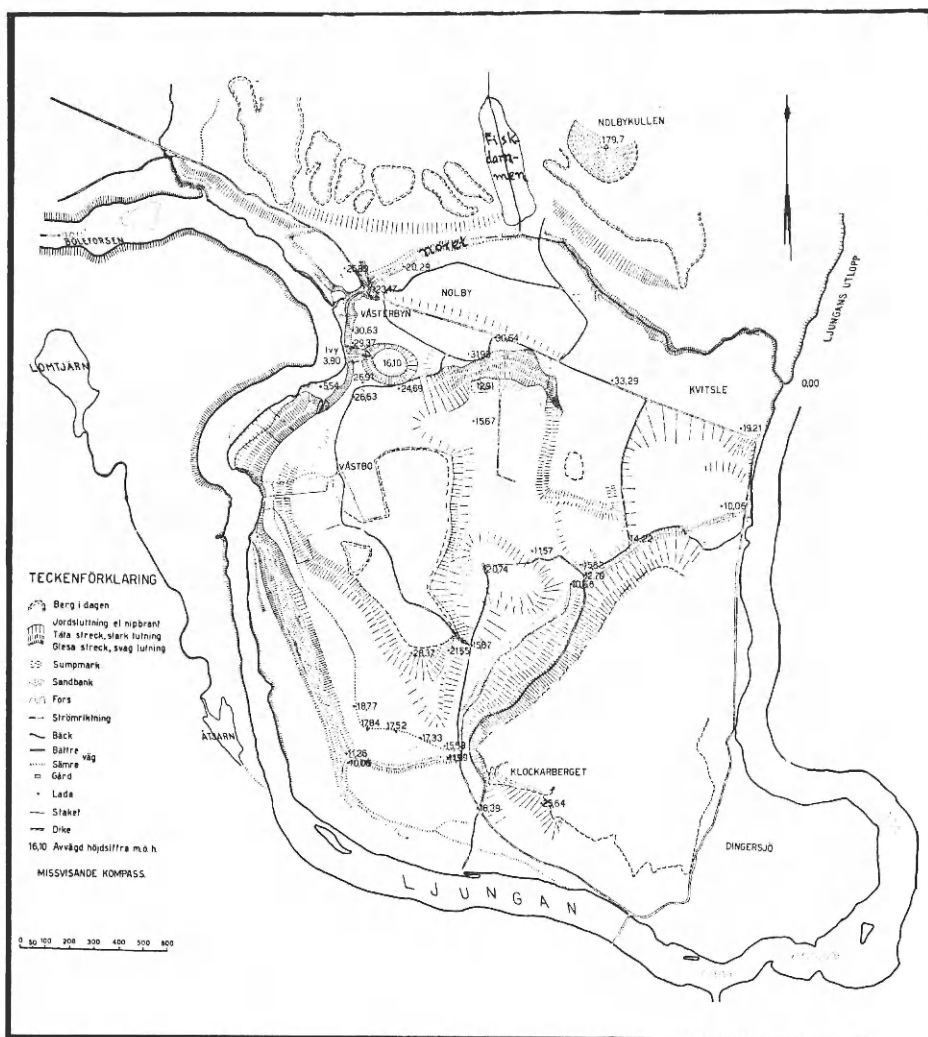

Fig 3. Ur Gunnar Svedén: Ljungans dalgång inom Njurunda socken (Medelpads hembygdsförenings årsbok 1942). "Noret" och "Fiskdammen" längst i norr har tillskrivits.

"KYRKAN OCKSÅ SANKT OLOF HETER..."

AV LEIF GRUNDBERG

I Oknytt 3-4/1981 har Åsa Nyman behandlat några vanliga jämtländska sägner, förknippade med den norske 1000-talskonungen *Olav Haraldsson* - den sedermera helgonförklarade och i stora delar av Norden dyrkade *S:t Olof*. Den svenska *S:t Olof*-traditionen har varit särskilt stark i de områden som enligt berättelserna skall ha genomkorsats av kungen på dennes väg till och från Norge, men minnet av *S:t Olof* har även helighållits exempelvis längs Norrlands-kusten. Ett exempel hämtat från Norra Ångermanland skall få åskådliggöra detta.

I direkt anslutning till Åsa Nymans ovannämnda artikel i Oknytt, har - till synes av en ren tillfällighet - Gustaf Eklunds intressanta uppsats om *Själevads första kyrka* placerats, i vilken Eklund faktiskt omnämner "den gamla medeltida *S:t Olofskyrkan*" i Själevad! Denna gotiska salkyrka revs (läs: sprängdes) år 1876, för att ge plats åt den nuvarande nyklassicistiska oktagonala centralkyrkan. Av allt att döma var den ursprungliga kyrkan uppförd redan under 1200-talet, och därmed troligen jämgammal med den i Grundsunda; Själevad och Grundsunda var för övrigt, tillsammans med Nätra, de enda nord-ångermanländska församlingar som upptogs i längderna över sexårsgården år 1314 och ärkebiskop Olof Björnssons pallielösen år 1316. År 1780 beskriver *Abraham Hülphers* denna kyrka på följande sätt (s 238): "Kyrkan af sten, St. Olofs kallad, utan torn, 46 aln. lång, 18 aln. bred, ligger wid et sund, icke långt inifrån stora vägen 10 mil norr om Hernösand, på en trakt, hwar-omkring ses den wackraste belägenhet af bärande slätter och högder. Förmenes wara upbygd i 13 Saeculo; gamle målningar på väggar och hwalf, som i sednare år blifwit öfwerstrukne hafwa witnat om dess ålder."

Abraham Hülphers' "Samlingar til en Beskrifning öfwer Norrland" bygger till en stor del på församlingsprästernas uppgifter om respektive socknar, och i "Själevad förr och nu" (1956) återges Själevadsprosten *Johan Locknaeus*' "Rättelser och tilläggningar..." till det första utkastet till beskrivningen av Själevad. I detta brev omtalar Locknaeus (khde 1766-88) bland annat att prosten *Laurentius Agrelius* (khde 1638-68) "på Prästbänken" år 1640 låtit uppteckna "någre verser, som han funnit i et gammalt pergamentsbref," men de få rader som Locknaeus återger bildar tyvärr endast början och slutet av en längre strof; "det öfrige angår konung Olof," skriver Hülphers. Med tanke

Fig 1. Den medeltida St:Olofs-
kyrkan i Själevad, skisserad
av N. J. Ekdahl år 1828. Detta
är den äldsta kända avbildnin-
gen av kyrkan, som sprängdes i
bitar år 1876. (Ekdahls norr-
ländska samlingar IIF. ATA)
Foto: Leif Grundberg

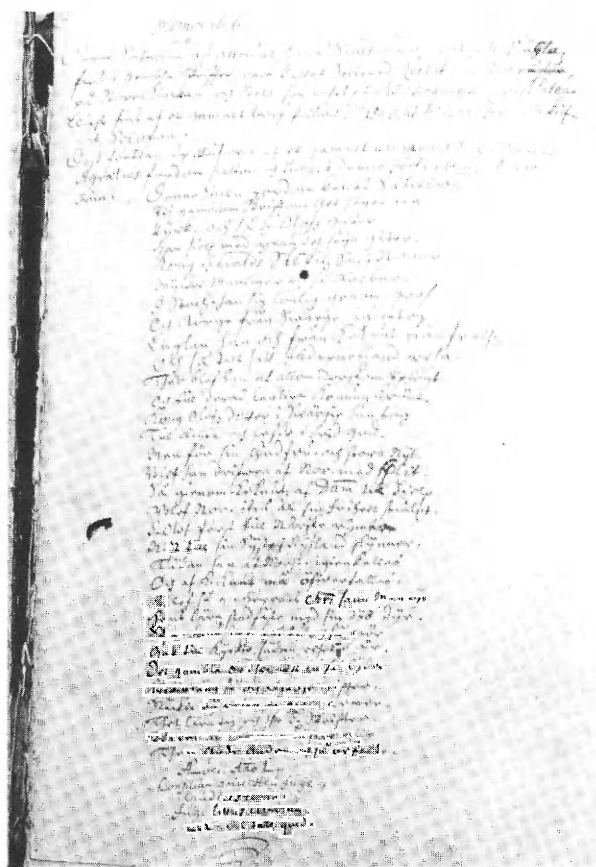

Fig 2. Själevadsprosten Nico-
laus Plantins (khde 1668-81)
anteckningar om Själevad.
(Själevads kyrkoarkiv LI:1.
HLA.)
Foto: Leif Grundberg

på kyrkans namn är denna anteckning av särskilt intresse, och lyckligtvis finns i Själevads kyrkoarkiv (HLA), en avskrift av hela den aktuella strofen! I en volym med diverse kyrkoräkenskaper från 1600-talet (signum L1:1) har nämligen kyrkoherden i Själevad åren 1668-81, Nicolaus Plantin, antecknat följande rader om sin socken¹⁾:

Memorabilia

Denne Sochn som nu allmänt kallas Siälewad och Contracte Siähla, fins i gamla skrifter wära kallat Seelewad, Zeelaf, som står på Store klockan; och Seela, som wises på kyrkiokalken och dess Paten. Eliest fins af ett gammalt bref skrifwit Anno 1548 af Herr Johan Sigvardi skrifwit, Selofwa. Dess förutan upskrifwer af ett gammalt pergament Sahlige Magister Lars Agraelius fordom pastor och Praepositus²⁾ i denne församling, följande rim.

Denne Sochn fordom kallas Säfowad
Vtj gamblom skriftom thet säger iag.
Kyrkan och så Sankt Olofz heter,
Han sielf med yxan det säija giter.
Kong Haralds Sterkilz Son i Norge war
Mycket manliger och så ärebar,
I Stochholm han sig lönlig genom grof
Och Norge från Swärge igientog
Englan han och från Kung Knut mån frälsa,
Och så till sitt fädernesland resa.
Thår blef han af allom Norskom Vphögt
Och till deras lagliga konung krönt.
Kong Olofz doter i Swärgie han tog
Till ächta och lefde i frid god.
Men för sin Gudfrukt och stora Nijt,
Blef han drifwen af Norge med split.
Så gienom Kung Knutz af Danmark fik hielp
Blef Norge ifrå all sin friheet stiälpt.
Sankt Olof först till Närjke rymbde
Näst till sin Systr j Rysland skynner,
Tädan han af Norsken igienkallas
Och af Kung Knut må öfwerfallas.
Blef så en herrans Christi sann Martyr
Hans lära stadfäste med sin död dyr.
Efter hans Exempel tu och så giör
Gak till kyrkio, sådan resetijd är.
Det gamla ordspråket iu så lyder
kyrkiogång så och almose gifter,
Stäckia ej resan, ej giöra armer.
Thet lära tig och the helige skriffter.
Warer nu christne läsare alle
Then Gode Guden och så befalte.
ÆLyci. [?] Anno L.
Consilium amic. Heu fuge,
 crudeles terras,
fuge littus avarum.
- - - vel tale quid.

Enligt Locknaeus skall således prosten Agrelius år 1640 ha nedskrivit just dessa rader "på Prästbänken" i Själevad, med "et gammalt pergamentsbref" som förlaga. Tyvärr har det omtalade brevet inte bevarats till vår tid, och att det - såsom avskriften förtäljer - skall ha funnits ytterligare "gamblom

skriftom" som omnämnt Själevad, är inte osannolikt. Åtskilligt finns att säga om det intressanta "rimmet", såväl som om övriga uppgifter i texten, men jag skall här begränsa mig till påpekandet att de avslutande latinska fraserna delvis består av ett ordagrant citat ur den romerske diktaren Ver-

gilius (70-19 f Kr) verk Aeneiden 3:44: En väns råd: Ack fly
 en förfärlig mark,
 fly den giriga kusten.
 --- eller något dylikt.

Uppenbarligen har skrivaren inte varit helt säker på att han citerat rätt, och därför för säkerhets skull tillagt den sista raden.³⁾

Om det finns någon *direkt motsvarighet* till verserna om S:t Olof vet jag inte, men uppgifterna har synbarligen sitt ursprung i Snorre Sturlassons berättelser om Olav Haraldsson. Som synes är det kampen om den norska kronan, vilken slutar med Olavs martyrdöd vid Stiklastad år 1030, som återges i texten. I kusttrakterna har S:t Olof annars framstått som de sjöfarandes speciella skyddshelgon, varpå inte minst den intressanta anläggningen "S:t Olofs hamn" vid Selångersfjärden, Medelpad, är ett belysande exempel. På denna plats lär för övrigt en av pilgrimsvägarna till Nidaros ha börjat, och kung Olav skall enligt sägnerna vid ett tillfälle i egen hög person ha landstigit på platsen.

Att S:t Olof också var en av medeltidens allra populäraste helgon, bekräftas i synnerhet av de många medeltida helgonfigurerna av trä som finns kvar i våra kyrkor. Vanligen avbildas konungen sittande iklädd sin kungakrona, samt med en yxa i ena handen - helig Olofs symbol framför andra (jämför avskriftens 'han själv det med *yxa* säga gitter')! Någon sådan figur - som ytterligare hade kunnat bestyrka anknytningen till helgonet - finns dock ej kvar i Själevad, men i grannkyrkan i norr, Arnäs, har en dylik 1400-talspjäs bevarats. Själevad har å andra sidan ett nog så bra bevis som rättfärdigar den gamla kyrkans S:t Olofsnamn! Tack vare den flitige fältforskaren "kalvskinnsprästen" *N.J. Ekdahl*, har vi nämligen hittills ouppmärksammade och unika uppgifter om ett nu sedan länge försvunnet katolskt altarskåp, innehållande bland annat sex träskulpturer. Vid en av sina resor genom Norrland mot slutet av 1820-talet, lät Ekdahl från Själevad anteckna att den gamla "altartaflan" stod i vapenhuset, "något skadad och troligen samtidig med kyrkan"! Ekdahl beskriver motiven i korta ordalag, och vi får bland annat veta att en figur "Till höger" på tavlan föreställde "St Olof med trollet under sina fötter...".⁴⁾ Kanske har vi här en något oansenligare motsvarighet till altarskåpet i Köping, som Harald Falk beskriver i Kyrkohistorisk årsskrift 1902? Detta senare verk har dock daterats till 1500-talets början, och härrör ursprungligen från Trondheim. "Trollet" förekommer i båda dessa verk, och tycks ha varit ett vanligt motiv framför allt under senmedeltiden. Upphovet till detta är osäkert; S:t Olofs seger över "hedningarna", och sägnen om trollet Skalle är två tolkningsförslag.

Ytterligare ett utslag av "S:t Olofs minne" är den så kallade *Olofsgården*. Vid sina vallfärder till Nidarosdomen i Norge, medförde pilgrimerna vanligen offergåvor. Dessa bidrag var så viktiga för kyrkan, att de snart omvandlades till en särskild skatt, Olofsgården, vilken norrlänningarna ursprungligen erlade direkt till Trondheim. Under 1300-talet lyckades man dock att från ärkestiftet i Uppsala omdirigera denna kontribution till sin egen fördel. Nils Ahnlund uppgiver att "votum Olavi" från Ångermanland åren 1503-1509 erlades av Nordingrån och *Själevad* med 19 mark. Skatten tycks i vissa fall ha levt kvar långt in på 1600-talet.

S:t Olofstraditionens styrka har varit påtaglig inom stora delar av landet, och den yttrade sig på många olika sätt.⁵⁾ S:t Olofskyrkorna har varit påfallande talrika, och Själevads gamla kyrka har här endast fått *exemplifiera* hur minnet av "hjältekonungen" och martyren Olav Haraldsson har bevarats, även i trakter fjärran från pilgrimernas vallfärdsvägar. Det är bara att beklaga att kyrkan gick ett liknande öde till mötes som sitt skyddshelgon 850 år tidigare!

NOTER

- 1) Förkortningarna i texten har här upplösts, och återges med *kursiverade* bokstäver
- 2) Praepositus = prost
- 3) Översättningen från latinet är utförd av Stina Jacobsson och Erling Lundberg, Umeå.
- 4) Artikelförfattaren ämnar att presentera detta altarskåp mera utförligt i annat sammanhang.
- 5) Såsom en sentida kvarleva av S:t Olofskulten i Norrland, torde kanske lättölsmärket "S:t Olof" kunna betraktas!

KÄLL- OCH LITTERATURFÖRTECKNING

Källor

Antikvarisk-topografiska arkivet (ATA). Stockholm.
Ekdahls norrländska samlingar, signum IIF och IIH.

Landsarkivet i Härnösand (HLA).
Själevads kyrkoarkiv, signum L1:1 och N:2.

Litteratur

Ahnlund, Nils, 1933. Från medeltid och vasatid. Stockholm.

Bygdén, Leonard, 1923-26. Härnösands stifts herdaminne. I-IV. Uppsala och Stockholm.

Eklund, Gustaf, 1981. Själevads första kyrka - låg den i byn Sörvåge?
I: Oknytt nr 3-4/1981. Umeå.

Falk, Harald, 1902. Sankt Olofs minne i Sverige. I: Kyrkohistorisk års-skrift 1902. Uppsala.

Hulphers, Abraham, 1780 (1985). Samlingar til en Beskrifning öfwer Norrland. Fjerde samlingen om Ångermanland. Westerås. [Facsimileutgåva, 1985. Umeå.]

Mo, Ulla, 1976. Själevads kyrka och dess medeltida föregångare. C 1-uppsats i konstvetenskap. Umeå.

Nyman, Åsa, 1979. Olofskult och Olofstraditioner i Jämtland. I: Jämten 1980. Östersund.

- Nyman, Åsa, 1981. Sankt Olof och Skepparhällan i Revsundssjön. I: Oknytt nr 3-4/1981. Umeå.
- Själevad förr och nu, 1959. Själevads hembygdsförenings skriftserie nr 2. Örnsköldsvik.
- Söderlind, Nils, 1953. Stiftets förhistoria och tillkomst. I: Härnösands stift i ord och bild. Stockholm.

BOTTNISK KONTAKT - MARITIMHISTORISKA KONFERENSER AV CHRISTER WESTERDAHL

När detta skrives står vi just inför det tredje mötet i serien maritim-historiska konferenser med övertiteln Bottnisk Kontakt. Det avhålls i februari 1986 i Jakobstad i Österbotten, med stadsmuseet som arrangör. Tidigare möten, Bottnisk Kontakt I och II, har gått av stapeln i Örnsköldsvik i Sverige 1982, respektive Mariehamn på Åland 1984. I en tidigare musei-orienterad artikel, publicerad i Svenska Museer nr 4/1982, behandlades färskare motiv från den första tiden efter Örnsköldsviksmötet. Därefter har konferenserna förhoppningsvis fått ytterligare stadga, inte minst efter två utgivna rapporter. Resultat och planer ger dessutom upphov till en del reflexioner. Detta är därför ett kärtkommet tillfälle att efter fyra år ånyo återvända till ämnet, med litet mera kött på benen.

Avsikterna med projektet Bottnisk kontakt kvarstår ograverade. Efter vad jag kan förstå har de i lika mån aktualitet i Sverige och Finland. Bottnisk kontakt skall:

- framhålla det botteniska området och de botteniska kontakterna i för-gången tid
- missionera för en vidgad syn på begreppet *maritim historia*
- motverka centralisering inom forskning och institutionell verksamhet och därmed verka för spridning på mindre institutioner
- stödja forskning och utbyte mellan forskare/institutioner/amatörer genom att erbjuda ett forum med jämna mellanrum
- ge möjlighet till samarbete mellan t ex museer i projekt eller sam-produktion av utställningar

Konferenserna arrangeras med minst två års mellanrum. Konferensföredragen publiceras alltid. En ambition är att snabbt få ut verksamheten till allmän kunskap. Publicering bör kunna ske 6-12 månader efter konferensen (BK I tog 6 månader, BK II 9). Rapporten skall dessutom vara tillgänglig för alla. Prisnivån skall om möjligt närmas till självkostnadspris. En annan egenhet med konferensprojektet är att det planeras för många år i förväg. Det har bedömts önskvärt att upprätthålla en framförhållning på ca 10 år för att värdinstitutionen skall ha möjlighet att förbereda och utföra egna projekt inom ämnesfältet till konferensen. För närvarande är följande program inbokat: 1988 Skellefteå museum, Sverige, 1990 Raumo stadsmuseum, Finland, 1992 Gävle-

borgs länsmuseum, Sverige.

Försöket att skapa forskningsmässiga kontakter över Bottenhavet och Bottenviken är givetvis blott ett i raden. Tidigare kan inom området t ex nämnas de maritimhistoriska konferenser (symposier) som Statens sjöhistoriska museum och rådet för maritim forskning arrangerade på svenska sidan (Umeå 1972, Hudiksvall 1973 och Luleå 1975). Ett lyckat samarbetsprojekt mellan Nordfinland och Nordsverige har även varit Tornedalsprojektet (t ex Vahtola 1980). Det senare är dock ett rent forskningsprojekt, vilket alltså inte är fallet med Bottnisk Kontakt. I själva verket är just Bottnisk Kontakt titeln på en artikel av Per Uno Ågren i årsskriften Västerbotten 1967, som ägnades förbindelserna över Kvarken. Namnet föreslogs som titel på konferenserna av Peter Gustafsson vid Skellefteå museum, vid diskussionen inför det första mötet i Örnsköldsvik.

Varje norrlandsintresserad person i Sverige måste förr eller senare inse det fundamentala i de bottniska kulturförbindelserna i gången tid. Jag skulle tro att de framstår ännu tydligare i Nordfinland, där de hållits levande och självklara in i i vår tid. Nordkalotten och Bottenviken/Bottenhavet med förbindelser mot inre Finland, Vita havet och Karelen kan i många avseenden anses utgöra ett enda gigantiskt aktivitetsområde i förhistoria och medeltid. Vi tycker oss skönja rörliga folkgrupper inom jakt och fiske också under stora delar av historisk tid.

För den bärande visionen i detta bottniska perspektiv svarar från början finländska forskarnamn som Kustaa Vilkuna, Ingmar Calonius och Helmer Tegen-gren. Medvetandet vaknade senare i Sverige, där amatören Sigurd Dahlbäck var pionjär. Besläktade tankar finns även hos Ake Campbell. Här har inga konstlade gränsdragningar uppstått mellan de kulturhistoriska ämnena, som arkeologi och etnologi.

Liksom inget maritimt kan betraktas isolerat kan inte heller det egentliga Östersjöområdet förbises i sammanhanget. Stockholm och Reval/Tallinn är självklara knutpunkter för handeln i det bottniska området. I senare tid kan man framhålla t ex verk av Gunnar Mickwitz och Gunvor Kerkkonen och det jämförelsevis nyutkomna verket om "Stockholm i bottniska farvatten" av Nils och Inga Friberg (1983) där värdet av ett bottniskt perspektiv tydligt framgår. (Arbetet recenserar på annan plats i detta nummer av Oknytt.) Och även nedanför Nordkalotten är Norge intressant, speciellt Tröndelagen. När därtill kommer de sex hundra åren av gemensam politisk historia, gemensamma källor och gemensam kultur, mellan Sverige och Finland, har alla kontaktmedel känts desto mer angelägna.

Det samband, som antyds här, är sedan den arkeologiska förhistorien i huvudsak ett maritimt samband. Det har rört kuster lika väl som innerfarleder,

såväl i öppet vatten som på is och snö. Detta ger vårt projekt dess undertitel "maritimhistorisk konferens". Dessutom finner vi här anledningen till projektets motiv: att missionera för en vidgad syn på begreppet *maritim* historia. Innerfarlederna är inte i egentlig mening maritima. Definitionsmässigt betyder maritim 'knuten till havet'. Men ingen översikt över kultur- och transportmässiga sammanhang får förbigå de väldiga inre vattensystemen i det subarktiska nordiska området. Det maritima i denna mening är något som angår alla kulturhistoriskt intresserade, *alla museer* i deras egenskap av "samhällets minne", inte bara de specialiserade sjöfartsmuseerna. Vi finner här grunden för ett annat motiv i Bottnisk Kontakt: att motverka centralisering till större institutioner och stödja och behålla initiativen inom de mindre, lokala och regionala museerna. Där skulle visserligen kunna lura en annan fara, nämligen *alltför* lokala perspektiv.

Samtidigt framhåller dock konferenserna den lokala *forskningskompetensen* i museerna, som riktigt tillämpad snarast skulle visa på dessa institutioners intima samklang med den aktuella forskningen vid våra högre utbildningsanstalter, särskilt universiteten. Museernas tjänstemän är fortfarande den största forskningspotentialen inom många humanistiska områden.

Det lokala intresset måste istället betraktas som en utomordentlig bundsförvant i förberedelserna till en konferens. Inom Örnsköldsviks kommun, som inte haft några vetenskapliga symposier av denna storleksordningen, mottogs idén översvallande positivt. Kommuner och privata sponsorer bedömde PR-värdet som betydande. Inte har heller intresset avtagit genom åren, allra helst som en ny färjeförbindelse till Jakobstad-Skellefteå öppnades några år efter konferensen.

För att summera har vi alltså goda förutsättningar. Även om "ren" sjöfart och båttrafik i detta sammanhang har en betydelse som helt enkelt är svår att överskatta, är det viktigaste i dagens läge att missionera för den övergripande visionen, det maritima sambandet, det *maritima perspektivet*. Det behöver inte framstå som alldeles självklart. Det föreligger som bekant många tecken på en kulturklyfta mellan Sverige och Finland inom delar av det bottniska området under förhistorisk tid (t ex frånvaron av keramik i Sverige). Vad berodde den på? Man förutsätter ju att havet förenade mera än det skiljde. Förklaringsmöjligheterna till en sådan klyfta är då snarare kulturella, etniska eller sociala till sin natur (se t ex Meinander 1961). Även om vi naturligt nog gärna tar upp faktiska uttryck för ovedersägligt maritima sammanhang så måste vi även låta Bottnisk Kontakt bli ett forum för sådana frågeställningar inom vårt område. Vi anser ju oss vara kulturforskare, inte blott transportgeografer!

Samtidigt har detta bottniska område stor betydelse som modell för mera

centrala nordeuropeiska kulturområden (den egenskapen delar området även med norra Ryssland). Här kan strukturer renodlas, som söderut är överlagrade och därför nästintill osynliga. Det bottniska har varit ett *reliktområde*, ett retarderat område inom de agrara kulturerna. (Däremot behöver det inte ha varit det under jägar- och fiskarkultur.) Sätten att ta sig fram och formerna för utbytet mellan människor, både andligt och materiellt, har ännu i vår tid haft en mycket ålderdomlig karaktär. De kan således tjäna som modell eller katalysator för studiet av hur det en gång tedde sig på andra håll. Våra möjligheter att förstå vikingatidens och den äldre medeltidens landnam ökas i väsentlig grad genom kunskap om den recenta kolonisationens villkor i Nordskandinaviens ödemarker. Den senare är ju så ung att dess detaljer kan återberättas av ännu levande människor (se t ex Campbell 1948). I detta är det bottniska närmast unikt (se Mörner i Pettersson nyutg 1982). Samernas äldre levnadssätt lär oss också att bättre förstå jägar- och fiskartillvaron i förhistorisk tid. Detta är allmängiltiga perspektiv. Dessutom finns andra enskilda drag som här visar på reliktföreteelser.

Några exempel: vikingatidens farmän eller farbönder kan motsvaras av birkarlar och allmogehandlare/landsköpmän i Finland och Sverige, i historisk tid ca 1700-1850 i nedre Norrland av de s k sörkörarna, som for vintertid med jakt- och fiske-, i viss mån även lantmannaprodukter, till södra Sverige. Inom sjöfarten har Phebe Fjellström (1978) påvisat det äldre norrländska skinnmåttet *bunke*, vars rötter åtminstone går tillbaka till vikingatiden. Vi har också, som en stor resurs, studiet av de intressanta båttyperna i inlandet, inte minst de sydda båtarna, vars bakgrund vilar i minst fyra olika kulturer (Westerdahl 1985). I viktiga avseenden hänger just båttyperna samman med de äldre subarktiska transportsystemen med ed och båtdrag (sam. *muorka*, fi. *veneheitto*, *vetto-kannas*, *matka/muotka*, *taipal/taival(e)*, ry. *volok*), något som har fundamentala paralleller i järnålderns förhållanden i Sydsandinavien. Kyrkstädernas likheter med äldre marknadsplatser och preurbana småsamhällen, med säsongsmässig uppblomstring, är påfallande. Man kan även påminna sig likheterna mellan de stora ryska klostren i Vita-havsområdet (särskilt Solovjetskij) med deras handelsverksamhet och stora jägar/fiskarlag, och de frisiska motsvarigheterna i Nordvästeuropas merovingertid. Likaså påminner de stora fjärrfiskena längs Norrlandskusten i nyare tid, liksom även i Finlands och Ålands/Abolands skärgårdar om de medeltida sillfiskena i Norge och Sydsandinavien. Fiskelägenas betydelse i fjärrseglation och handel tycks ha varit likartad. Sambandet mellan fiskare och borgare och tidig urbanisering är också värt att uppmärksamma. Jag skulle tro att vi här även finner beröringspunkter till kyrkans äldre expansionssträvanden, både

administrativa/ekonomiska och missionerande (kapellgrundningar m m), såväl i handel som fiske/jakt. Elementära mönster i äldre samhällsbygge kan också avslöjas genom ett studium av sådana företeelser. Detta är inte avsett som ett försök att pressa fram kontinuitet eller exakta överensstämmelser, blott som en antydning om de goda möjligheter som här finns till *förståelse* av hur *ett helt system* kan ha fungerat i praktiken.

Ett annat perspektiv måste också framhållas, som en central grundval för Bottnisk Kontakt: det *humanistiska*. Därmed menas då inte en snäv inriktning mot humanistiska vetenskaper. Tvärtom ingår, enligt min uppfattning, däri en stark uppfordran till *tvärvetenskap*, inte minst inriktad på kultur- och naturgeografi, geologi, paleobotanik och ekologi. Jag fattar det som en naturlig ingrediens i det humanistiska perspektivet: humanism är tvärfackliga insikter. Det innebär alltså inte tvärvetenskapliga projekt vid marknadsanpassade anslagsansökningar, utan ett behov av att *själv* skaffa sig kunskap på andra fält än det egna för att motverka den sanslösa specialisering som i varje fall definitivt *inte* är humanism.

Eftersom de flesta människor idag har mist kontakten såväl närings- som tankemässigt med maritima miljöer och färdssätt, alldeles särskilt i innerfarlederna, måste ett projekt av typ Bottnisk Kontakt även få en viss karaktär av *folkbildning*. Konferenserna har inte bara hållits öppna för alla intresserade, vi har dessutom aktivt strävat till deltagande från grupper utanför fackkretsarna.

Alldeles särskilt vill vi knyta kontakter med tre viktiga grupper:

- 1/hembygdsintresserade (ännu jämförelsevis ljumma)
- 2/sjöfartsintresserade (nyfikna, men mera båt- och kulturinriktade)
- 3/sportdykare (den mest intresserade och aktiva gruppen).

Konferenserna tjänar här även som pedagogiska hjälpmedel, i vissa fall även som forum. Förhoppningen är att de kontakter som knyts här skall leda till samarbete även utanför konferenserna.

Hur har vi lyckats med representationen av de olika grupperna? Bottnisk Kontakt i Örnsköldsvik får här tjäna som första exempel. Av drygt 110 personer var ca 75 från Sverige, 16 från Finland, 6 från Norge och 2 från Danmark. Därav var ett 40-tal museifolk och forskare, ca 20 sportdykare, ca 20 marinarkeologer, ca 10 etnologer, resten hembygdsfolk, geologer, kulturgeografer, båtbyggare, fiskare och båtmodellbyggare. En översiktlig beräkning tyder på ungefär samma fördelning vid Bottnisk Kontakt II i Mariehamn: av ett drygt 90-tal anmälda deltagare var ca 45 från Sverige, ca 25 från Åland och 14 från egentliga Finland. Från övriga nordiska länder kom 3 från Norge och 1 från Danmark. Även här var gruppen sportdykare ganska stor, där förekom även båtbyggare och andra kategorier som inte hade varit med vid det första mötet.

Hur har vi lyckats med ämnesurvalet? Mötet i Örnsköldsvik var utan övertitel. Däremot kunde ämnena indelas logiskt i undertitlarna:

- maritima bosättningar (inkluderande geologiska ämnen)
- maritima kulturprodukter (inklusive lingvistiskt material)
- maritima fornlämningar
- maritim etnologi och historia
- museer, kulturminnesvård och forskning

Ämnena spände från stenålderns sena keramikboplatser (Hundbacka, Purmo) i Österbotten till högsjöfiske i 1960-talets Bohuslän i Västsverige, från 1600-talets varvsindustri i Österbotten till fritidsbåtar i Finland omkring 1860 över labyrinter (ett sant bottniskt fenomen) och sydda båtar i de inre finska sjösystemen. I Mariehamn där huvudtemat var *handel och handelsvägar*, kom en stor del av ämnena att inriktas mot det strikt maritima: sjöfart och handel. Den medeltida itinerarieleden från Danmark till Reval/Tallinn i Estland genom Sverige och Danmark berördes i inte mindre än 5 bidrag. Det maritima Åland fick naturligt nog en stor del av intresset. Direkt bottniska ämnen var få och innefattade såväl förbindelser under 1600-talet mellan norra Österbotten och Reval som rysk gårdfarihandel. Därtill skedde uppföljning från Örnsköldsvik av ämnen som båtfynd i innerfarleder och österbottnisk skeppsbyggeri. Slagsidan mot det rent maritima är således uppenbar, men inte eftersträvansvärd. Den beror på den maritimt präglade övertiteln. I Jakobstad är huvudtemat *skeppsvarv och skeppsbyggeri* vilket inte heller är lätt att hantera utifrån andra perspektiv. Emellertid kommer förhoppningsvis framtida konferenser att kunna återställa balansen. Vi behöver såväl de förhistoriska maritima bosättningarna, som de naturvetenskapliga utblickarna.

Vi tvingas även konstatera att det rikssvenska deltagandet ännu är dominerande i Bottnisk Kontakt-konferenserna. Det är inte heller önskvärt och får väl i viss mån ses som en övergångsföreteelse. Måhända kan vi här spåra en orsak i *språkproblemet*? Det är dags att allvarligt överväga hur det problemet skall lösas. Skandinaviska forskare på den västra sidan har redan upptäckt att en myckenhet viktig litteratur produceras i Finland på ett språk som de inte behärskar. Vi svenskar kan inte heller vänta oss att Finland skall bära hela den ekonomiska bördan av tvåspråkighet i forskningssammanhang.

Här finns flera vägar att gå. Måhända får vi i framtiden överväga utgivning av två konferensrapporter, en på svenska, en på finska. Vid själva konferensen måste då simultantolkning och översättningshjälp förekomma. Det kan visserligen bli dyrt, men det är inte omöjligt. Det måste i så fall planeras i förväg och uppfattas som en naturlig sak i fortsättningen. Möjligt är alltså, av programmet att döma, att den femte Bottnisk Kontakt-konferensen förläggs till ett helt eller nästan helt finskspråkigt område, som Raumo (kanske Björneborg/Pori också är aktuellt). Där kan problemet med en gång

ställas på sin spets. Det är ju märkligt att så skulle vara fallet just därför att mötet läggs i ett purfinskt område. Tidigare har vi ju mötts i pur-svenska orter med åtföljande problem för finskspråkiga intresserade. De har självfallet lyst med sin frånvaro. De finskspråkiga forskarna och museimännen, jämte andra intresserade får faktiskt ursäkta, att det blev så att kontakterna togs först över den svenskspråkiga Kvarken. Men detta utesluter på intet sätt att vi i framtiden satsar på en *total* Bottnisk Kontakt! Tvärtom bör, enligt min uppfattning, målsättningen ligga där.

I och med att Bottnisk Kontakt också är de enda med jämna mellanrum förekommande konferenserna med maritimt utbud har vi också strävat efter att kunna presentera ämnen från *det utombottniska området*. Vi är således tacksamma för de utblickar som beretts oss från danskt och tyskt håll. För Jakobstad har även aviserats polskt deltagande. Vi har även sökt kontakt med forskare inom det baltiska området av Sovjetunionen, främst Estland, och vi hoppas att så småningom även få deltagare och bidragsgivare därifrån, liksom från andra delar av västra Sovjetunionen. Denna strävan gör att vi även får räkna med andra språk på konferenserna än svenska och finska. De i situationen mest naturliga är engelska, tyska och ryska. Den som lever får se.

Välkomna till Bottnisk Kontakt! Välkomna även som arrangörer!

PS De åsikter som här framförts kan till största delen även sägas ha uttryckts i styrgruppen för Bottnisk Kontakt, som f n består av representanter för Jakobstads museum, Skellefteå museum, Örnsköldsviks museum, Ålands museum, Folkkultursarkivet, Helsingfors, Etnologiska institutionen vid Åbo akademi m fl. I detta sammanhang står de dock helt för författarens räkning, som också råkar vara den ursprunglige initiativtagaren till konferensprojektet.

LITTERATURFÖRTECKNING

- Campbell, Åke: 1948. Från vildmark till bygd. En etnologisk undersökning av nybyggarkulturen i Lappland före industrialismens genombrott. Uppsala. (Nytgåva Umeå 1982.)
- Calonius, Ingmar: 1929. Handelsvägarna från Vita havet till Bottniska viken. I: Studier och uppsatser tillägnade Otto Andersson 27/4 1929. Åbo.
- Calonius, Ingmar: 1936. Den österbottniska sjöfarten och handeln under 1500-talet och början av 1600-talet. I: Terra 48. Helsingfors.
- Calonius, Ingmar: 1957. Orsakerna till städerna Nykarleby, Jakobstad och Gamlakarleby's uppkomst. I: Fennia 80. Helsingfors.
- Dahlbäck, Sigurd: 1958. Gångstigslandet. Nordskandinaviska studier 1914, 1916-32. Stockholm.
- Fjellström, Phebe: 1978. Att binda skinnbunke. En sentida metod av vikingatida ursprung för transport på vatten. I: Huggert, A. (red.), Studier i norrländsk forntid. Till Ernst Westerlund 9/11 1975. Umeå.
- Friberg, Nils: 1983. Stockholm i bottniska farvatten. Stockholms bottniska handelsfält under senmedeltiden och Gustav Vasa. En historisk geografisk studie i samarbete med Inga Friberg. Stockholm.

- Karlsson, Marita (red): 1984. Bottnisk Kontakt II. Maritimhistorisk konferens Mariehamn februari 1984. Mariehamn.
- Kerkkonen, Gunvor: 1959. Bondesegel på Finska viken. (SLSF 369.) Borgå.
- Kerkkonen, Gunvor: 1977. Borgare och bondeseglare. Hist Tutk. 106. Helsingfors.
- Meinander, Carl Fredrik: 1961. De subneolitiska kulturgrupperna i norra Europa. Soc.Scient. Fennica XXXIX. Helsingfors.
- Mickwitz, Gunnar: 1938. Aus Revaler Handelsbuchern. Zur Technik des Ostsee-handels in der ersten Hälfte des 16. Jahrhunderts. Soc. Scient. Fennica IX. Helsingfors.
- Pettersson, Olof Petter: 1941-60. Gamla byar i Vilhelmina I-IV. (Nytgåva Umeå 1982.)
- Tegengren, Helmer: 1965. Hunters and Amazons. I: Hvarfner, H. (ed.), Hunting and fishing. Luleå. (Nytgåva på svenska, Luleå 1975.)
- Vahtola, Jouko: 1980. Tornionjoki- ja Kemijokilaakson asutuksen synty. Nimistötieteellinen ja historiallinen tutkimus. Rovaniemi.
- Westerdahl, Christer: 1982a (red). Bottnisk Kontakt I. Maritimhistorisk konferens Örnsköldsvik februari 1982. Örnsköldsvik.
- Westerdahl, Christer: 1982. Bottnisk Kontakt. I: Svenska museer 4/82. Stockholm.
- Westerdahl, Christer: 1985. Sewn boats of the North. Preliminary Catalogue with comments. I: International Journal of Nautical Archaeology (IJNA) I-II (Febr, May). London.
- Vilkuna, Kustaa: 1969. Kainuu-Kvänland. En finsk-norsk-svenskt problem. Uppsala.

ÄLDRE RENSKÖTSEL - TERMINOLOGI OCH TOLKNINGAR

AV LENNART LUNDMARK

För att kunna kommunicera måste man ha ett gemensamt språk. Inom forskarvärlden är det särskilt viktigt att olika termers betydelse och användningsmöjligheter preciseras.

När det gäller samisk renskötsel i äldre tid är de terminologiska problemen stora. Många känner osäkerhet inför de olika begreppen, andra bollar med dem utan att ha satt sig in i vad de egentligen betyder. Oklarheterna bottnar till stor del i att begreppen utkristalliserats ur olika frågeställningar och forskningsinriktningar. En del termer har skapats i studier av hushållningssystem, andra syftar främst på renskötselteknik eller på geografiska faktorer. Den samiska renskötseln och det samiska samhället i äldre tid är självfallet en helhet och bör studeras som en sådan, men de aspekter man lägger i forskningen måste också avspeglats i den terminologi man väljer, annars slutar alla meningsutbyten i förvirring.

Här skall jag kortfattat ta upp fem begreppspar som används i samband med äldre former av renskötsel. De är a) vildren och tamren, b) samiskt fångstsamhälle och rennomadism, c) skogs- och fjällrenskötsel, d) intensiv och extensiv renskötsel samt e) halv- och helnomadism. Sedan jag diskuterat terminologin skall jag göra några uppföljande kommentarer till kritik som riktats mot min avhandling om rennomadismens framväxt i Lule lappmark.

VILDREN OCH TAMREN

Det finns en stor litteratur om domesticering av djur och deras varierande tamhetsgrader. Jag skall här inte fördjupa mig i alla de finsnickrade distinktioner som utarbetats eftersom skillnaden mellan vildren och tamren är ganska lätt att urskilja i källorna. Redan under 1600-talet rapporteras skillnader i storlek mellan vild- och tamrenar och det förefaller aldrig att ha varit något problem för renskötare att skilja mellan de två. (Niurenius 1905:17.)

När började man då tämja renar i det nordiska området? Vi har inget bestämt svar på den frågan men den första någorlunda säkra uppgiften om tamrenar finns i Ottars berättelse från slutet av 800-talet (cit Lundmark 1982:39). Eftersom källmaterialet är så magert har frågan om renens

domesticering lämpat sig väl för spekulativa diskussioner. Det finns ingen anledning att här bidra med fler löst grundade konstruktioner, klart är i alla fall att tamrenar funnits i minst 1 000 år i det fennoskandiska området.

Möjligen kan vi hoppas på att arkeologerna så småningom kan kasta ljus över frågan. Povl Simonsen har lagt fram den rimliga hypotesen att de ändringar som skedde i människornas årliga vandringsmönster vid norska Ishavs-kusten under de första århundradena av vår tideräkning kan ha haft samband med introduktionen av tamrenar. (Simonsen 1973:174.)

SAMISKT FANGSTSAMHÄLLE OCH RENNOMADISM

Vi vet alltså att det funnits tamrenar mycket länge i det fennoskandiska området. Men - och detta är centralt - nyare forskning har visat att *renskötarfolken inte omedelbart lät sitt bestånd av tamrenar växa till stora hjordar som fick bli den grundläggande försörjningskällan.*

Här har föreställningarna länge präglats av slappt utvecklingstänkande av 1800-talsmodell. Man har menat att samhällen baserade på jakt, fiske och insamling av vilda växter var så präglade av svält och elände att människorna snabbt lämnade det försörjningsmönstret så fort de nådde den "nivå" där de kunde tämjä djur eller odla växter. Denna föreställning bottnar i en gammal och ideologiskt betingad nedvärdering av fångstsamhället. Nu vederläggs den i undersökningar världen över.

Vad gäller renskötseln har man över hela det eurasiatiska området kunnat fastställa att renskötarfolken länge nöjde sig med ett fåtal tamrenar per familj. De mer eller mindre tämjda renarna användes främst för transporter och som lockdjur vid vildrensjakt. Hos en del folk förekom viss mjölkning av renarna, men det hindrade inte att jakt, fiske och insamling länge fortsatte att vara de grundläggande försörjningskällorna. Detta hushållningssystem dominerade länge bland renskötarfolken i såväl Sibirien och nordligaste Ryssland som det fennoskandiska området. (För Sibirien och Ryssland se översikten i Lundmark 1982:51 ff.)

Inom den nordiska forskningen har Ørnulv Vorren gjort en pionjärinsats för att belägga detta försörjningssystem i äldre tid. (Se t ex Vorren 1973, 1974-75.) Han beskriver samiskt fångstsamhälle på följande sätt: "Fångstkulturens ekonomiska bas var först och främst fisk- och viltresurserna i de stora skogsområdena, i kustområdena och på högfjället. Självfallet var också växtlivet av avgörande betydelse. Tamdjurskötsel var inte aktuell som ekonomisk grundval för samerna. Men som stöd för huvudnäringarna var det likväl två tama djur som var av väsentlig betydelse, nämligen hunden och renen ... Renen fungerade som lockdjur och transport-

djur. Den sista funktionen har ökat efter hand, medan lockdjursfunktionen upphörde då vildrenen blev utrotad som fångstobjekt. Det är viktigt att ha denna tamrenhållning och dess funktion innanför fångstkulturen för ögonen när man skall följa utvecklingen framåt ... " (Vorren 1978:145 f. Övers. och emfas LL.)

Mot detta samiska fångstsamhälle med endast ett fåtal tamrenar ställer Vorren rennomadismens samhälle där tamrenen spelar en helt annan roll i ekonomin. Han skriver: "Med rennomadism förstås att tamrenhjorden utgör grunden för ekonomin och att detta åstadkommer en livsform där familjerna följer sina hjordar hela året om och i huvudsak knyter sin ekonomi till deras produkter..." (A.a. 156 f.)

Samiskt fångstsamhälle existerar alltså i huvudsak på jakt och fiske, men där finns också ett fåtal tamrenar. Rennomader lever däremot i huvudsak på produkter från större hjordar av tamrenar. Det bör observeras att distinktionen fångstsamhälle - rennomadism enbart syftar på vilken grundläggande bas man har för försörjningen. Man säger med dessa termer inget om i vilken naturmiljö näringarna utövas, inget om vilka tekniker som används etc. Sådana preciseringar måste uttryckas med andra begrepp.

När blev då produkter från hjordar med tamrenar huvudresurs i de olika samiska områdena? Vorren har visat att grupper som levde på rennomadism trasade sönder försörjningsmönstret i en del gamla fångstbaserade samebyar på Finnmarksvidda i början av 1700-talet. Han drar slutsatsen att rennomadismen växte fram i detta område i slutet av 1600-talet och att orsaken var utrotningen av vildrenen. Han menar dock att övergången till rennomadism kan ha skett tidigare längre söderöver. (Vorren 1980:252.) Jag skall längre fram ta upp mina resultat om rennomadismens framväxt i Lule lappmark. De pekar på att det nya försörjningssättet började framträda redan under första hälften av 1600-talet.

SKOGS- OCH FJÄLLRENSKÖTSEL

Den här distinktionen tar sin utgångspunkt i naturmiljön. Med skogsrenskötsel menas att renarna aldrig lämnar skogslandet. Mot detta står fjällrenskötsel där tamrenhjorden och dess skötare kan vistas i låg- och högfjällsområden uppemot halva året, i skogslandet endast under vintermånaderna.

Ibland används termen fjällrenskötsel felaktigt om storskalig rennomadism över huvud taget. Även många skogsrenskötare hade tamrenen som ekonomisk basresurs, så har till exempel Filip Hultblad belagt en skogsrenskötsel med avsevärda renmängder i de nedre delarna av Lule lappmark från mitten av 1700-talet och ungefär 100 år framåt i tiden. (Hultblad 1968:141 ff.)

I regel har dock jakt och fiske spelat en större roll bland skogsrenskötarna, men det är inte något uttryck för att de lever kvar i en ursprunglig fångstkultur utan en anpassning till de resursområden de vistas i. Skogsrenskötseln utvecklade en del speciella tekniker, bland annat samlade man renarna vid rökeldar dit de drogs för att slippa myggen. Även i dag finns skogsrenskötsel som har sina speciella problem. (Arell 1981.)

Att samer vistas i fjällområdet med tamrenar är ingen ny företeelse. Det förekom naturligtvis också under fångstsamhällets tid, men då gällde det främst vildrens- eller annan jakt. Handelsfärder över Kölen med bland annat skinn och hantverksprodukter var också vanliga.

Distinktionen mellan skogs- och fjällrenskötsel hör hemma inom rennomadismens samhälle där ekonomin alltså är byggd på tamrenskötsel i första hand. Uppspaltningen i skogs- eller granlappar och fjälllappar finns belagd mycket snart efter det att rennomadismen blivit dominerande näring. För det nuvarande Sveriges del har vi flera belägg för en uppdelning redan under senare delen av 1600-talet. (Rheen 1897:19 ff.)

Däremot är det felaktigt att tro att kronans *kamera* l a *termer granlappar* och *fjälllappar* i Lule och Pite lappmarker under senare delen av 1500-talet har samma betydelse som de fick inom rennomadismens samhälle 100 år senare. De fåtaliga samer som under 1500-talet kallades för *fjälllappar* fick det namnet eftersom de hade en starkare anknytning till Norge och förmodligen betalade viss skatt dit. I Lule lappmark försvinner den kamerala termen *fjälllappar* ur skattelängderna redan 1582. (Lundmark 1982:41 ff.)

INTENSIV OCH EXTENSIV RENSKÖTSEL

Dessa två termer *syftar enbart på två olika tekniker inom renskötseln*. De säger inget om hur många renar man har, vilken roll de spelar i försörjningen eller i vilken naturmiljö man vistas.

Intensiv renskötsel består i att man håller hjordarna noggrant samlade i stort sett året om. Detta är i regel knutet till mjölkning av renkorna. Extensiv renskötsel växte fram i takt med att man slutade mjölka renarna. Den karakteriseras av att man framför allt under sommaren släpper renarna "i vildan" där de får sköta sig själva. (Ruong 1975:81 ff.)

På nuvarande svenskt område har renskötseln varit intensiv mycket långt tillbaka i tiden. Vi har belägg för att de fåtaliga tamrenarna mjölkades redan under fångstsamhällets tid på 1500-talet, därför är det sannolikt att de också hållits samlade med intensiv renskötselteknik. Det finns ett fåtal belägg för extensiv renskötsel inom Pite lappmark redan i början

av 1800-talet men det handlar uppenbarligen om undantag. (Laestadius 1831:452 f.) I huvudsak växte den extensiva renskötseln i Sverige fram under de sista decennierna av 1800-talet då man efterhand slutade med renmjölkningen. Detta skedde tydligen först i Torne lappmark, men som Filip Hultblad har påpekat visar spridningen av extensiv renskötselteknik ett komplicerat mönster och det tog lång tid innan den blev dominerande. (Hultblad 1968:137 ff.)

HALV- OCH HELNOMADISM

Distinktionen stammar från K B Wiklund (t ex 1948:57 ff.) och avser framför allt nomadiseringens längd. Halvnomadism syftar då på skogssamernas flyttning mellan ett fåtal uppehållsplatser i skogslandet, helnomadism på fjällrenskötselns längre flyttningar. Termerna kan användas på profilerade typer av renskötsel, men när man skall fånga in större grupper blir gränssfallen alltför många. Hultblad har därför försökt förfina typindelningen och talar om skogsnomadism, lågfjällsnomadism och två typer av vardera fjällnomadism och kustnomadism. (Hultblad 1968:132 f.)

Om man är ute efter att bara undersöka nomadiseringstyp kan man möjligen utnyttja en terminologi av den typen. Men den bör reserveras för enbart den aspekten, annars skapar den bara förvirring.

Man kan alltså tala om intensiv och extensiv renskötsel inom såväl fångstsamhällets som rennomadismens ram. Man kan tala om intensiv fjällrenskötsel eller extensiv helnomadism, allt beror på vilken aspekt av rennäringen man vill yttra sig om. För att man överhuvud taget skall kunna diskutera renskötselformer-i äldre tid är det viktigt att man håller distinktionerna klara för sig.

KRIS OCH FÖRÄNDRING

I min undersökning av rennomadismens framväxt i Lule lappmark (Lundmark 1982) visar jag att det skriftliga källmaterialet inte ger underlag för slutsatsen att tamrenhjordar bildade grundval för försörjningen under senare delen av 1500-talet. Det framgår klart att samerna hade tamrenar vid denna tid och att de även mjölkades, men antalet tamrenar per familj var alldeles för litet för att man skulle kunna grunda sin försörjning på dem.

Om man går fram till mitten av 1600-talet finns otvetydiga bevis för att kött- och mjölkproducerande hjordar var grundvalen för stora samegruppers försörjning. Frågan är alltså vad som hänt under den mellanliggande tiden.

Slutet av 1500-talet och början av 1600-talet var en dramatisk period i samisk historia. Under andra hälften av 1500-talet fick samerna i Lule

lappmarker stora inkomster i smör och mjöl från handel med skinn. Detta skapade ett välstånd som sprängde det gamla fångstsamhällets ramar där man i stort sett kunnat upprätthålla den ömtåliga balansen mellan människor och resurser.

I Lule lappmark ökade befolkningen från ungefär 100 familjer till det dubbla under senare delen av 1500-talet. Detta fick självfallet konsekvenser för försörjningen men orsakade ingen kris så länge inkomsterna från skinnhandeln utgjorde ett viktigt komplement. Skatten var också förhållandevis lindrig, i regel ett mårdskinns eller 40 ekorrskinn och lite torrfisk varje år.

Från 1607 driver kronan igenom ett nytt skattesystem. Nu skall samerna betala avsevärda mängder torrfisk samt en del tamrenar i skatt. Födoämnessektorn drabbas på ett helt annat sätt än tidigare, samtidigt minskar skinnhandeln kraftigt. Krisen är ett faktum och det finns talrika rapporter som bekräftar nöden, flykten till Norge och svårigheter att klara skatten under framför allt 1610-talet. Det finns antydningar om att även vildrenen blivit allt för hårt skattad vid den tiden.

Min slutsats är att samerna i detta svåra läge lade om stora delar av försörjningsmönstret och i allt högre grad började satsa på att låta de små tamrenhjordarna växa till ett omfång där de kunde bilda bas för försörjningen. Från 1620 blev kronan medveten om krisen och skatten lindrades kraftigt, men nu var folkmängden så stor och de gamla fångstresurserna så hårt påfrestade att det inte fanns någon väg tillbaka.

MISSVISANDE PÅSTÅENDEN

Slutsatserna i avhandlingen bygger på ett stort antal indicier som enligt min mening bildar en hållbar grund för förklaringarna. Mot den bakgrunden kan man självfallet inte betrakta avhandlingen som sista ordet i frågan om rennomadismens framväxt i Lule lappmark. Det är viktigt att debatten fortsätter så att man efterhand kan vinna säkrare kunskap.

Men diskussionen av min avhandling har innehållit inslag som måste påtalas eftersom de bygger på förvanskningar av mina resultat.

I OKNYTT 3-4 1984 recenserar Phebe Fjellström Kenneth Awebros bok Luleå silververk (Luleå 1983). Där skriver hon: "I historisk forskning har nyligen framförts av Lennart Lundmark det påståendet att rennomadismen dels vuxit fram först på 1600-talet, dels vuxit fram på grund av silverbruksrörelsen i Lule lappmark. Awebro pekar sakligt på det faktum att arkivalierna visar att samernas välutvecklade rennomadism förvisso funnits i området före 1659 då Kedkeväre upptäcktes." (s 54)

Fjellström hänvisar till sidan 139 i Awebros bok. Där hittar man i en

footnot uppgiften att jag skulle ha hävdad att bruksrörelsen i Lule lappmark bör ha underblåst övergången till rennomadism i området. Som källa för detta anges en fem sidor lång stencilerad konferensrapport från 1981. I den rapporten diskuterar jag mycket kortfattat hur det ökande skatetrycket i början av 1600-talet slog sönder den traditionella näringsformen i Lule lappmark. Därefter uttalar jag i förbigående antagandet att gruvdriften bör y t t e r l i g a r e ha påskyndat den process mot rennomadism som redan var igång. (Skrifter från Luleälv-projektet 1. Stencil. Umeå 1981, s 21.)

Både Awebro och Fjellström känner väl till min avhandling, som kom ut mer än ett år före Awebros bok. Självfallet måste min syn på frågan hämtas ur avhandlingen, inte från preliminära förmodanden i en konferensstencil. I avhandlingen diskuterar jag frågan om gruvdriftens inflytande på sidorna 167-168. Jag konstaterar att rymningarna från Lule lappmark i samband med gruvdriften inte kan ha utgjort någon drivkraft bakom övergången från en fångstekonomi med enbart ett fåtal tamrenar till rennomadism där tamrenhjordar utgör det viktigaste försörjningsunderlaget.

Ordagrant skriver jag: "Det faktum att rymningarna satte in så sent i Lule lappmark gör att de knappast kan ha haft avgörande betydelse för rennomadismens framväxt." (s 167). Jag påpekar dessutom att inte heller den tidigare gruvdriften i Nasafjäll kan ha spelat den rollen. Min formulering lyder: "Men de [rymningarna] kan inte ha varit den faktor som ursprungligen drev fram rennomadismen eftersom vi har flera belägg för den även från tiden före 1635 då statens gruvdrift inleddes." (s 167 f).

Detta är alltså raka motsatsen till vad Awebro och Fjellström påstår att jag har skrivit!

Phebe Fjellström har kritiserat mina resultat även vid Trondheims-symposiet om mitt- och nordskandinavisk kultur 1982. (Kongressboken heter Folk og ressurser i nord, Trondheim 1983.)

Vad gäller huvudfrågan - övergången till rennomadism - nöjer hon sig där med att säga att det "inte råder några tvivel" om att den existerade i Lule lappmark på 1500-talet (s 169) och att den "bevisligen" fanns då. (s 171) Hon gör inte ens ett försök att redovisa några belägg för dessa påståenden.

Hon påstår också att mina resultat skulle undermineras av det faktum att samerna bedrivit hantverksproduktion och handlat med Norge, något som jag skulle ha försummat att beakta (s 170 ff). Jag har självfallet tagit upp samernas hantverksproduktion, bland annat belägger jag i tabellform samernas försäljning av hantverksprodukter till Kronan åren 1595-1616 (s 204 f). Det är för övrigt intressant att samernas försäljning av hantverksprodukter till Kronan ökar kraftigt just i samband med krisen i början

av 1600-talet, men det bekräftar ju bara mina slutsatser. Att samerna handlade vid norska kusten nämns i min avhandling på sidorna 44, 61 ff, 120 ff, 137 och 150.

Fjellström försöker också göra sak av att samerna tillfördes silver under 1500- och 1600-talet. Detta skulle tyda på att de inte var utarmade (s 170 ff). Det bör först påpekas att hennes påstående för 1500-talets del bygger på en sammanställning för åren 1551-1561 som hon gjorde i sin avhandling. Dessutom återopar hon några spridda notiser. Underlaget är alltför tunt för de slutsatser hon drar. Dessutom visar det sig vid en granskning att hennes sammanställning ur räkenskaperna 1551-1561 innehåller felaktigheter eftersom hon inte rätt förstått uppbörds- och redovisningssystem. Detta har bland annat medfört att hon uppger förlusten silveromsättning eftersom hon förbiser en uppbörd av 26 lod i Torne lappmark 1559 och 21 lod i Lule lappmark samma år. (Fjellström 1962:301 ff. Norrlands handlingar. Lappmarkerna 1559:17 och 1559:8.)

I min avhandling har jag hävdat att skinnhandeln skapade ett betydande välstånd under 1500-talet, något som självfallet inte står i motsättning till den silveromsättning som Fjellström hittat under tioårsperioden 1551-1561. I motsats till henne bygger jag mina slutsatser på silver- och penningomsättningen under den betydligt längre perioden 1562-1620, vars omsättning jag redovisar i såväl diagram som tabeller (s 126, s 191 ff). Där bekräftas mina slutsatser av att införsel av såväl silver som pengar praktiskt taget upphör efter 1607, däremot förekommer avsevärda uttag.

I konferensboken lyckas Fjellström dessutom med konststycket att pressa in tre förvanskningar i en enda kort mening. Det sker på sidan 173 där hon skriver: "Enligt Lundmark har fjälllapparna under 1500-talet ej ägt tama renhjordar, ej nomadiserat och ordet fjällappar menar han att han rätt uttytt såsom de som bodde i fjällen i bergsskrevor."

Vilka är då lätt kontrollerbara fakta i sakfrågan? Låt oss börja bakifrån. På sidan 43 i min avhandling återges en notis från 1585 där en fogde ger en del uppgifter om samernas fiske. Där kommer han i förbigående med påståendet att fjälllapparna skulle bo i bergsskrevor. Detta är självfallet helt befängt, ännu mer befängt är att det skulle vara mitt påstående.

I avhandlingen diskuterar jag på flera ställen den samiska näringsform som dominerade före de stora renhjordarnas tid. Där ansluter jag mig till den välkända och av tidigare forskning väl belagda ståndpunkten att samerna, även under den tid de hade bara ett fåtal tamrenar, nomadiserade mellan olika resurser inom det större byområdet. (Se t ex sid 68 ff, 74 ff.)

I avhandlingen ger jag talrika belägg för att samerna i Lule lappmark

hade tamrenar på 1500-talet. Jag citerar saköresnotiser där tamrenar förekommer, jag redovisar de skatter i tamrenar som kronan tog upp av samerna före 1600 (s 143 ff). Fjellström försöker förmedla intrycket att jag företräder den bisarra ståndpunkten att tamrenskötsel inte existerade före rennomadismens försörjningssystem. Man behöver inte ens öppna min bok för att vinna klarhet i den frågan. Första meningen i omslagets baksides-text lyder: "Den samiska tamrenskötseln är troligen flera tusen år gammal; helt säkert vet man att den existerade på 800-talet."

UNDANGLIDANDE

Det finns ingen anledning att här spekulera i varför Phebe Fjellström presenterat dessa uppenbara förvrängningar av innehållet i min avhandling. Men hennes inlägg från Trondheims-konferensen väcker också terminologiska frågor. Där finns flera oprecisa begrepp vad gäller renskötseln, dess roll och former. I inlägget kan man till exempel se en successiv betydelseförskjutning från nomadisering över fjällren i handelssyfte inom fångst-samhällets ram - som hon kallar fjällnomadism - över något hon kallar fjällrennomadism till rennomadism rätt och slätt (s 169 ff). Innebörden i de skilda begreppen klargörs inte och det är svårt att bilda sig en uppfattning av vad hon egentligen menar i de olika fallen - nomadisering i allmänhet, geografisk utbredning eller försörjningssystem. De alternativa förklaringarna i hennes kritik blir vaga, mångtydiga och undanligande. Inte minst det exemplet visar nödvändigheten av att man gör klar boskillnad mellan olika termers innebörd när man diskuterar renskötseln och dess roll i försörjningen i äldre tid.

Otryckta källor

Norrlands handlingar. Lappmarken. RA (mikrofilm).

Tryckta källor och litteratur

Arell, Nils, Skogsrenskötsel. Utb.dep. Ds U 1981:10.

Awebro, Kenneth, Luleå silververk. Luleå 1983.

Fjellström, Phebe, Lapskt silver. Uppsala 1962.

Folk og ressurser i nord. Foredrag fra Trondheims-symposiet om midt og nordskandinavisk kultur 1982. Trondheim 1983.

Hultblad, Filip, Övergången från nomadism till agrar bosättning i Jokkmokks socken. Lund 1968.

Laestadius, Petrus, Journal för första året... Stockholm 1831. (Facs.Umeå 197

Lundmark, Lennart, Från fångstsamhälle till rennomadism i Lule lappmark.

I: Skrifter från Luleälvprojektet 1. Stencil Umeå 1981.

- Lundmark, Lennart, Uppbörd, utarmning, utveckling. Det samiska fångst-samhällets övergång till rennomadism i Lule lappmark. Umeå 1982.
- Niurenus, Olaus Petri. Lappland eller beskrivning över den nordliga trakt... I: Bidrag till kännedomen om den svenska landsmälen och svenskt folkliv. XVII. 4. Uppsala 1905.
- Ruong, Israel, Samerna. 3:e rev. uppl. Stockholm 1975.
- Rheen, Samuel, En kort relation om Lapparnes lefwarne... I: Bidrag till kännedomen om de svenska landsmälen och svenskt folkliv. XVII. 1. Uppsala 1897.
- Simonsen, Povl, Jeger og nomade i Finnmark. Bonde-Veidemann-Bofast-Ikke Bofast i nordisk forhistorie. Tromsø 1973.
- Wiklund, K B, Lapparna. Nordisk Kultur X. Stockholm 1948.
- Vorren, Ørnulv, Some trends of the transition from hunting to nomadic economy in Finnmark. I: Berg, G (ed) Circumpolar Problems. Oxford 1973.
- Vorren, Ørnulv, Man and reindeer in northern Fennoscandia. I: Folk 16-17, 1974-75.
- Vorren, Ørnulv, Finnmarksviddas kulturhistorie. Norges offentlige utredninger 1978:18 A.
- Vorren, Ørnulv, Samisk bosettning på Nordkalotten, arealdisponering og resursutnyttning i historisk-økologisk belysning. I: Baudou, E & Dahlstedt, K-H (eds), Nord-Skandinaviens historia i tvärvetenskaplig belysning. Umeå 1980.

PROFESSOR GUSTAF UTTERSTRÖM IN MEMORIAM
AV ULF OLSSON

Professor Gustaf Utterström avled på våren 1985, 73 år gammal. Han var född i svenska Österbotten, gick i skola i Haparanda och fick sin akademiska utbildning vid Stockholms Högskola under bl a Bertil Boëthius och Eli Heckscher. Därefter gick han in på arkivbanan och tjänstgjorde vid Stockholms stadsarkiv och vid riksarkivet innan han omkring 1960 återvände till universitetsvärlden. Mellan 1967 och 1977 var han professor i ekonomisk historia vid Umeå universitet.

Som forskare var Gustaf Utterström väl förankrad i arkiven och hans böcker är späckade av fakta. Tidigt kom han in på grundläggande frågor om befolkningens levnadsvillkor i äldre tid och om samspelet mellan klimat, skördar och demografisk utveckling. Genom två artiklar i The Scandinavian Economic History Review 1954 respektive 1955 presenterade han sig internationellt inom detta fält och etablerade viktiga kontakter med andra forskare. Efter en mängd delstudier i svensk 1700- och 1800-talshistoria kom så 1957 Gustaf Utterströms monumentala doktorsavhandling "Jordbrukets arbetare. Levnadsvillkor och arbetsliv på landsbygden från frihetstiden till mitten av 1800-talet". Detta arbete på mer än 1400 sidor i två band ingick i serien "Den svenska arbetarklassens historia", men det sprängde genom sitt innehåll dess ramar. Det tecknar ett brett panorama över näringar och befolkning under en period av svensk historia som länge bland ekonomhistoriker låg i skuggan av industrialiseringens 1800-tal, men som på senare år, mycket tack vare Gustaf Utterström, åter kommit i rampljuset.

Som ett komplement till "Jordbrukets arbetare" kan man betrakta Gustaf Utterströms bidrag till den brukshistoriska sviten om Fagerstakoncernen, vilket behandlar arbetare och arbetsförhållanden under 1800-talet. Senare skulle han skriva andra arbeten om viktiga norrländska företag, fr a om Iggesunds bruk under äldre tid och om framväxten av SCA 1929-1954.

Gustaf Utterström hade en bred humanistisk bildning. Den inkluderade förtrogenhet med litteratur och konst, med etnologi och rättsliga förhållanden. Detta faktum betyder inte att han stod främmande för de mer samhällsvetenskapliga aspekterna på den historiska utvecklingen. Tidiga teorier om u-ländernas utveckling dyker exempelvis upp i hans doktorsavhandling. Som ekonomhistoriker representerar han emellertid den kategori, som med tradi-

tionell historisk metod närmar sig ekonomiska och sociala aspekter snarare än den som utifrån ekonomisk teori testar hypoteser på historiskt material.

Till Umeå kom Gustaf Utterström alltså som professor 1967. Han mötte en universitetsmiljö utan lokala traditioner och en radikal studentgeneration med föga förståelse för kammarlärdom. Med seghet och utan att klaga arbetade emellertid Gustaf Utterström vidare, och när larmet avtagit kunde hans elever höra och lära sig uppskatta hans lågmälda och ofta underfundigt kloka kommentarer. De som kom honom närmare kunde också glädja sig åt hans stillsamma humor, som inte saknade udd.

Av sina stora kunskaper delade han gärna med sig i populärvetenskapliga artiklar och i massmedia. Stort intresse väckte exempelvis hans eleganta utredningar om potatisodlingens genombrott i Norrland. Många minns säkert också den tankeväckande översikten från 1978, "Ekonomisk-historiska perspektiv på Nordskandinavien".

Kontakterna med en yngre forskargeneration blev påtagligt intensifierade på Gustaf Utterströms senare år. Han blev därmed en viktig brygga mellan kretsen kring Eli Heckscher på 1930- och 1940-talen och 1970-talets studenter. När han avgått med pension 1977 gav han ut en bok om fattiga och föräldralösa barn i Stockholm på 1600- och 1700-talen. Den byggde på arkivgenomgångar som han gjort fyra decennier tidigare, men hamnade mitt i centrum för en livlig debatt bland yngre forskare om levnadsnivåns historiska utveckling. Även på andra områden knöt unga doktorander under hans sista år an till Gustaf Utterströms forskarinsatser, vars problemställningar fortfarande är lika aktuella. Han delade gärna med sig av sitt kunnande när han visste att han hade fast mark under fötterna, och det var inom vidsträckta fält, men han yttrade sig aldrig om områden han inte ansåg sig behärska. Någon ambition att styra forskning i en bestämd riktning eller aktivt driva vissa teser hade inte Gustaf Utterström, vilket inte betyder att han var osäker på sina resultat.

Det fanns något mycket långsiktigt i Gustaf Utterströms sätt att arbeta och leva. Det förgångna var närvarande för honom, och om hans arbetsmetoder var tidsödande, visste han i gengäld att resultaten skulle bli bestående i framtiden. Vi som kände honom förutsatte nog omedvetet att han som person också skulle leva för evigt. När han nu är borta finner vi tröst i vad han lämnat efter sig. Till Umeå universitet förde han en värdefull vetenskaplig tradition, inte minst när det gäller forskningen om den norrländska samhällsutvecklingen, och nya generationer av historieintresserade kommer att gå till hans arbeten för att hämta kunskaper och inspiration.

VÄSTERBOTTENSGÅRDAR OCH SMÅHUS ÄN EN GÅNG AV GULLIK DAHLSTEDT

I sin anmälan av min rapport till Byggforskningsrådet, Västerbottens-gårdar och småhus: Bevarande och arkitektonisk vidareutveckling i sju byar kring Umeå, kritiserar Bo Sundin mitt arbete på ett sätt som jag har svårt att förstå meningen med. (Se rec. i nr 3-4/1984 av Öknytt.)

Till grund för undersökningen utvalde och avgränsade jag först, i anslutning till befintliga detaljplaneområden, tre områden för totalinventering av byggnader och trädgårdsanläggningar, totalt 83 fastighets-objekt och 157 byggnadsobjekt i tre byar, Grisbacka, Kåddis och Brännland. Bebyggelsen i dessa byar ligger på norra sidan av Umeälven och grupperar sig kring gamla landsvägen från Umeå stad till Vännäs. Genom det ingående studium av dessa tre fall med avseende på utvecklingen av bebyggelsestrukturen och arkitekturen, som jag inledde, hade jag ett intryck av att jag kunde få fram generella kvaliteter, som hade giltighet även för de andra fyra byarna: Sävar, Böle, Stöcke och Tavelsjö. Tyngdpunkten i rapporten ligger på en genomgång och granskning av mål, medel och problem vid genomförandet av samtliga detaljplaner kring Umeå, fastställda 1956-1973, med särskilda bestämmelser och beskrivning med avseende på arkitektonisk anslutning till äldre befintlig bebyggelse vid införande av äldre timmerhus, främst parstugor, sk västerbottensgårdar, och nya småhus. Dessa detaljplaner låg då i de nämnda sju byarna. Inventeringarna pågick under hösten 1975. Jag kompletterade sedan materialet under 1976 och sammanställde den förevarande rapporten som helhet i huvudsak under 1978. Beklagligtvis har den sedan inte kommit i tryck förrän 1984.

Sundin skriver bl a att boken är disponerad på ett inkonsekvent sätt, där historiska kommentarer om t ex "spridningen av fönsterglastillverkningens betydelse för arkitekturutvecklingen" blandas med allmän-giltiga påståenden. Sundin beskyller mig också för att ibland utelämna och ibland ge felaktiga källhänvisningar. Jag vet inte vad han här syftar på och kan därför inte gå in svaromål.

I avsnittet om arkitekturutvecklingen över materialet i totalinventeringen har jag inledningsvis som en punkt som är av stor betydelse att nämna satt upp årtal för när tillverkningen av fönsterglas för en lokal marknad började med avseende på Västerbotten: Sandö glasbruk i Ångermanland 1750, Strömbäcks glasbruk i Västerbotten 1780. Vilken inkonsekvens menar Sundin, att jag har gjort mig skyldig till härigenom? Den följande redovisningen av materialet från totalinventeringen börjar ju med ett antal ännu kvarstående timmerhus i Grisbacka, uppförda ca 1785 - ca 1813. Inte osannolikt föreligger det samband mellan den här spridningen av fönsterglastillverkningen och det ökade bruket av fönster hos allmogen. I ett tidigare skede kunde en parstuga ha endast ett fönster till var stuga på husets framsida. (Se En gammal västerbottensgård av Artur Olofsson i Västerbotten 1939, s 53.) Senare fick varje stuga, köket och salen, i en parstuga tre fönster, som man fördelade runt om, ett på var yttervägg. Det ser ut som om den ifrågavarande utvecklingen beror just på den nämnda förutsättningen.

I samband med bearbetningen av materialet från totalinventeringen kunde jag konstatera hög frekvens av symmetrisk dörr- och fönsteranordning på ytterväggar, främst på hela gavelfasader och på enskilda partier mellan två timmerknutar på långfasader, men också på hela långfasader, såsom t ex för ett flertal parstugor. Jag har i samband med utarbetandet av rapporten

skaffat fram plan- och fasadritningar till samtliga byggnader i ett av områdena för totalinventering, Grisbacka. Emellertid har jag dessutom i rapporten presenterat dels ritningar över plan och fyra fasader för fyra hus med utgångspunkt från en parstuga från mitten av 1800-talet i kronologisk ordning t o m 1968, med vilka jag vill visa exempel på att anordning av dörr- och fönsterelement har bestämts med hänsyn till symmetri, och dels ritningar på samma sätt över två hus av nutida typ, uppförda 1946 och 1972, som exempel på att dörr- och fönsterelement har bestämts av andra hänsyn än symmetri. Vid en anmälan av rapporten Västerbottensgårdar och småhus tror jag, att det är många som har intresse av att få veta om detta innehåll. Sundin har dock helt förbigått att nämna dessa för belysning av hela frågan om den arkitektoniska vidareutvecklingen i enlighet med detaljplanerna så intressanta illustrationer.

Sundin beskyllder mig också för att ge vilseledande uppgifter: "I framställningen förekommer även vilseledande uppgifter, begreppet salsbyggnad jämföras t ex med helkorsbyggnad". I texten har jag å s 15 i rapporten skrivit, att i beståndet av byggnader förekommer ... längsindelade enkelstugor eller byggnader, som utgör två tredjedelar av hela salsbyggnader, med fyra rum och längsindelade parstugor och salsbyggnader med fem eller sex rum (även farstu räknas som ett rum...). Jag har då använt mig av samma terminologi som Sigurd Erixon i Svensk byggnadskultur (1947), till vilket bokverk jag har givit sidhänvisningar vid behov av ytterligare upplysningar om dessa och andra hustyper. Sedan har jag skrivit att dessa ovan nämnda hustyper kallas resp halvkorsbyggnader och helkorsbyggnader vid länsmuseet i Umeå (se Västerbottensgården i Västerbotten 3/69, s 122).

I den längsindelade parstugan har från den ena eller båda stugorna, köket och salen, som ligger på var sida om förstugan med dess bakomvarande kammare, delats av en bakomvarande kammare. Således får man totalt fem eller sex rum inom en länga. I salsbyggnaden ligger salen bakom förstugan i ett relativt brett mittparti. På ena sidan om mittpartiet, ligger diagonalt gentemot salen, köket med en bakomvarande kammare. På andra sidan ligger två kamrar. Även i denna plan bildar de olika rummen tillsammans en länga.

I en artikel, Nybildning och tradition: Förändringar inom allmogens bostadsskick i norra Ångermanland, i Arkiv för norrländsk hembygdsforskning 1959-60, XVI, förbehåller författaren, Sven B Ek, termen helkorsbyggnad för den längsindelade parstugan. Termen korsbyggnad har varit i bruk både officiellt och folkligt där i landskapet. För salsbyggnaden använder Ek emellertid termen salsbyggnad, som mig veterligen inte har varit i bruk i Ångermanland utan som Ek har hämtat från Erixon.

I ett tal om byggnadskultur i Västerbotten, som dåvarande landsantikvarien Per-Uno Ågren höll i förbindelse med det europeiska byggnads-vårdsåret 1975, över vilket jag har en utskrift i kopia, nämner Ågren, att den i Åsele lappmark vanliga termen för den karolinska plantypen är korsbyggnad. Enär jag själv har gjort inventeringar av kulturhistorisk bebyggelse både i Åsele och Lycksele kommuner för Västerbottens museum 1973 och 1974, så erfor jag, att det stod kvar exempel på salsbyggnaden med sex rum där då (t ex Fäbodliden, Nyby). Erik Lundberg benämner den här hustypen det karolinska huset i Svensk bostad (1942). Enligt min uppfattning har invånarna i Ångermanland liksom tjänstemännen i Västerbottens museum använt termen (hel-)korsbyggnad både om den längsindelade parstugan och salsbyggnaden. Jag har emellertid strävat efter att hålla isär dessa båda hustyper genom att hålla mig till den sist anförda terminologien enligt Erixon.

Först har man sagt korsbyggnad om en byggnad i tre tvärgående avdelningar med längsgående mellanväggar mot gavlarna, vare sig denna har varit en längsindelad parstuga eller en salsbyggnad. Vid mindre behov

av utrymme har man, när man har planerat huset, räknat bort endera av de båda yttre avdelningarna i hela korsbyggnaden. Så har man byggt ett hus med totalt fyra rum (även farstu räknas som ett rum), som man har benämnt halvkorsbyggnad. Halv och hel syftar troligtvis inte på kors utan på byggnad, enligt vad min far, Karl-Hampus Dahlstedt, Umeå, en gång har meddelat mig. I de exempel på halvkorsbyggnaden i norra Ångermanland, som Ek visar i sin ovan nämnda artikel, ligger två större rum, köket och salen, diagonalt gentemot varandra i planen. De ser ut att ha planerats som en salsbyggnad minus de två kamrarna på ena gaveln.

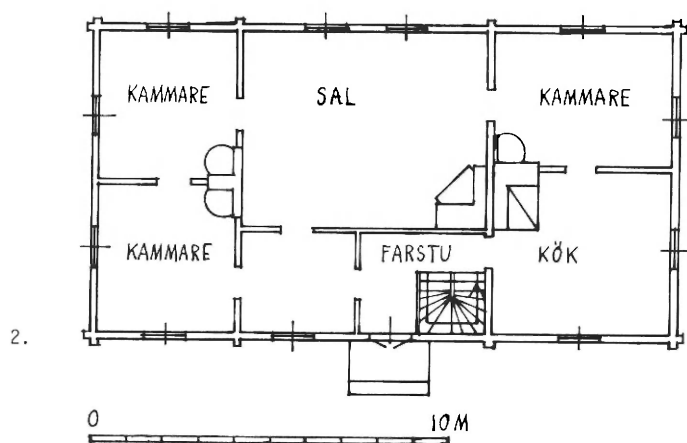
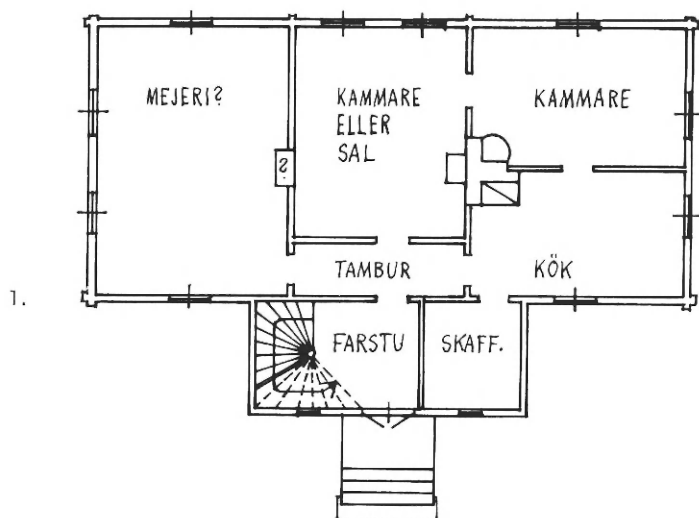
I Svensk byggnadskultur sammanför Erixon både salsbyggnaden och den längsindelade parstugan under rubriken dubbelradshus. Enligt min erfarenhet har de här båda hustyperna det gemensamt att de är bredare än den vanliga parstugan och har två fönster vid sidan av varandra på gaveln i bottenvåningen i stället för ett fönster som i parstugan.

Så vill Sundin påskina, att arbetet endast behandlar husflyttningar, ej bibehållande av kulturhistoriskt intressanta byggnader i ursprunglig miljö. Häremot invänder jag, att jag som utgångspunkt för det skildrade utvecklingsförloppet i Umeå-trakten ju å s 35-38 har tagit upp möjligheten att tilldela egna hemslån för ombyggnad av mangårdsbyggnader på ursprunglig plats, som läns museet och länsarkitektkontoret upparbetade med hjälp av det nya egna hemslånet 1948.

Dessutom har jag ju behandlat och räknat med den ursprungliga bebyggelsen i de olika detaljplaneområdena som en elementär miljöfaktor. De ifrågasvarande detaljplanerna innehåller dock inga bestämmelser om att bevara äldre befintlig bebyggelse. I stället medger tomtindelningarna flera nya småhustomter över befintliga större gårdstomter med mangårdsbyggnad som huvudbyggnad och bagarstugulänga e d och ladugårdsbyggnad som två flyglar. Emedan dessa lantgårdar hör nära ihop med bygatan, vid vilken de ligger, och själva den ursprungliga dispositionen i bykärnan, som man har hängt upp de nya småhusen på, försvinner, om man undanröjer dessa husgrupper, så har jag för Grisbacka och Böle å s 54 och s 94 föreslagit, att man åtminstone kunde bevara en sådan hel lantgård i dessa områden.

PLANRITNINGAR (s 67)

1. Längsindeldad bredare parstuga eller salsbyggnad, flyttad till nuvarande plats 1879, påbyggd och försedd med trapphus, här ursprungligen använd som mejeri. Brännland 5:31, Umeå landsförsamling.
2. Salsbyggnad, uppförd ca 1813. Kv Överåkern, Stg 45 i Backen, Grisbacka, Umeå landsförsamling.

RECENSIONER - ANMÄLNINGAR

Raija Sandström, Finska och icke-finska tillnamn i Nedertorneås kyrkböcker på 1800-talet. *Anthroponymica Suecana* 11. Umeå 1985. ISBN 91-7174-190-9.

I Finland var de högsta studierna i svenska länge förbehållna för dem som hade svenska som modersmål. De finskspråkiga studerande utbildades vid universitetet i Helsingfors till en lägre klass av svensklärare, avsedda för den obligatoriska undervisningen av finskspråkiga elever i landets andra inhemska språk.

Under 1950-talet sökte sig alltför många finska studenter, varav de flesta studentkor, till Sverige för att förkovra sin svenska på egen hand.

Det var då universitetskanslern Edvin Linkomies fällde de bevingade orden: - Nå, våra finska flickor ska inte behöva fara till Sverige och diska för att lära sig svenska.

Därmed kom de årliga sommarkurserna i svenska för finska studerande i nordisk filologi till stånd i Umeå 1961. I våras genomfördes den 25:e kursen! År 1967 var Hilka Hiilos i Jyväskylä med sin avhandling "Om relativkomplexet i nusvenskan" ännu en ensam doktorand i ämnet svenska bland de finskspråkiga.

Idag har fem-sex till av de "riktiga" finnarna disputerat i svenska ämnen. Flera av dem deltog i sommarkurser i Umeå på 1960-talet.

Den senaste heter Raija Sandström. Hon bör räknas även om hennes avhandling formellt ligger inom ämnet finska. Raija försvarade den 10 maj 1985 i Umeå sitt grundliga arbete om "Finska och icke-finska tillnamn i Nedertorneås kyrkböcker på 1800-talet". Därmed sköt den livaktiga personnamnsforskningen i Umeå ett nytt friskt skott. Men ett sådant ämne, om språkkontakt, om konkurrensen mellan det gamla herrespråket och det egna nationalspråket, är alltid aktuellt för finnar.

Edvin Linkomies hette i sin ungdom Edvin Flink. Och Raija har själv bytt tillnamn, fast genom giftermål och åt andra hållet, från *Rittakangas* ("Tvistmo") till det fredligare Sandström. Fakultetsopponenten Gunnar Pellijeff, vår främste kännare av det trespråkiga namnskicket i östra Norrbotten fick en fridsam disputation i det senare namnets anda.

Avhandlingsämnet var alltså naturvuxet, ungefär som en vril. De torne-dalska vrilarna är emellertid vildare än de knölar som har vuxit längre söderut. Mellan åren 1825 och 1846 bytte bland andra på Nedertorneå landsbygd Pehr Adamsson *Klockare* sitt tillnamn till *Lehtikangas* d v s "Lövmö", och Brita Isaacsdotter *Mustaparta* "Svartskägg" till *Asplund*.

Och lite senare mellan åren 1865 och 1886 bytte (Anna Lisa) Adamsdotter *Lejonarm* till *Innala*, (Carl Jacob) Nilsson *Brushane* till *Matinlassi* "Mattes Lasse" samt (Nils) Pehrsson *Menlös* *Löysä* till bara *Menlös*. Dessa exempel är bara ett urplock ur författarens redan sparsamma urval.

Avhandlingen är nämligen kvantitativ till sin uppläggning och de flesta namnen finns bara med som enheter av räknebara kategorier. Författaren har utnyttjat kyrkoarkivalierna i Nedertorneå landsförsamling med Haparanda från 1825 till 1886 med tvärsnitt för vart 20:e år. Därvid har Demografiska databasens samlingar från just Nedertorneå kommit till riklig användning.

Men att skilja mellan finska och icke-finska tillnamn är inte så lätt.

För det första måste man se bort från namnens etymologi (ursprung). Det välkända tornedalsnamnet *Gunnari* räknar Raija som finskt på grund av dess typiskt finska ändelse, även om *Gunnar* språkhistoriskt sett från början var aldrig så svenskt (och norskt)! Men vart för vi Jean *Sibelius*? Hans

tillnamn är sannolikt bildat efter sockennamnet *Sibbo* i östra Nyland med latinsk ändelse. Och vad sker med den frejdade fältmarskalken Gustaf *Mannerheims* namn, som har tysk slutled och finsk förled (fi. *manner* = "fastland, kontinent").

Avhandlingsförfattaren hade alltså att välja mellan att antingen dela in tillnamnen i nedre Tornedalen i finska, svenska och en neutral grupp, till vilken till exempel *Torneus* med latinsk ändelse och *Sarri* eller *Sarre* med oförvanskat samiskt utseende skulle höra, eller att reducera kategoriseringen genom att bara räkna med finska och icke-finska tillnamn. Hon valde det senare, och vi får godta denna förenkling.

Som ofta i kvantitativ analys ligger alltså svårigheten i att entydigt avgöra vad som ska räknas och hur det bör kategoriseras. En väsentlig fråga lyder alltså: Vad är tillnamn? Det förekommer inte bara ärftliga familjenamn i Tornedalen utan också soldatnamn och mer tillfälliga tillnamn efter gårdsnamn samt patronymen (d v s farsnamn av typen *Eriksson* i de fall då fadern verkligen hette *Erik* men inte *Eriksson*).

Raija är väl beläst i ämnet och har sinne för teori och definitioner. Opponenten hade heller inte några grava anmärkningar att rikta mot respondentens sätt att besvara denna grundläggande fråga, men i så fall hade han allvarligt invaliderat hennes resultat.

Tornedalen var en bygd alldeles för sig i det gamla Svea rike. Den hörde till Västerbotten (fi *Länsipohja*), men klövs genom riksgränsen längs älven 1809. Språket var finska.

När den allmänna folkskolestadgan starkt försenad genomfördes på den svenska sidan av Tornedalen började lidandets väg för barnen i denna avlägsna landsända.

Somliga förnekade då sitt modersmål, liksom Petrus en gång förnekade sin mästare. Men andra såsom Ragnar Lassinantti och Hugo Tenerz, om vilka båda berättas att de inte kunde ett enda ord svenska när de började småskolan, höll fast vid hemspråket och vinnlade sig om utforskningen av Tornedalens kultur- och bildningshistoria. Inte minst namnforskningen sköt fart i den nordliga landsändan genom avhandlingar av Erik Wahlgren 1963 i Uppsala och Jouko Vahtola 1980 i Uleåborg.

Men det är seminariektorns i Haparanda Hugo Tenerz' uppsats om "Namnen i Tornedalen på 1500-, 1600- och 1700-talen" i årsboken Norrbotten 1960 som Raija Sandström mest bygger vidare på. Trenden hos Tenerz är tydlig: De till synes svenska patronymerna (släktnamnen) på *-son* avtar till förmån för tillnamn av släktnamnstyp med klar övervikt för de finska.

Tenerz var väl den förste som klart insåg att jorde- och kyrkböckerna i äldre tid inte speglade de verkliga förhållandena i fråga om språktillhörighet hos allmogen, utan visade de svenska myndigheternas sätt att benämna sina undersåtar mot eller med deras vilja. Man kan nästan dra en parallell med vår tids identitetsnummer.

Hugo Tenerz hörde - inom parentes sagt - till dem bland en tidigare generations forskare som skulle ha varit som klippta och skurna för Johan Nordlander-sällskapet. Han var en tid rektor för småskoleseminariet i Haparanda och själv född och uppvuxen i nedre Tornedalen. Hans forskningar rörande skol- och språkförhållandena i Tornedalen i äldre tid är grundliga och omfattande och har bestående värde.

Recensenten hade turen att lära känna Hugo Tenerz på ett ganska tidigt stadium. Vintern 1940 hyrde jag rum på småskoleseminariets vind i Haparanda. Några småskoleseminarister såg jag inte till. Skolan var evakuerad eller stängd. Men dess rektor kom en kväll på inspektion. Jag beklagade mig inför honom att det var så svårt att få tag i riktiga finsk-svenska och svensk-finska lexikon i boklådan i Haparanda. Det fanns ju bara fickordböcker!

- Men i boklådorna i Finland finns det! svarade Tenerz. Också i Torneå.

- Dit kan jag inte gå på dagtid på grund av mitt arbete.

- Jag ska gå över och köpa dem åt Dig, svarade då Hugo Tenerz. Den unge studenten drog fram några tior ur sin plånbok och gav honom och nästa dag låg två stora Cannelin på mitt bord.

Hugo Tenerz redde sig med ett material från ett äldre odelat Torne-dalen. På samma linje inom ett mindre område går Raija Sandström. Hon iakttar att Haparanda köping sedermera stad har avsevärt många fler icke-finska, d v s svenska o dyl tillnamn, än landsbygden i Nedertorneå. "Det kan dock inte upptäckas några egentliga försvenskningstendenser före 1890-talet".

Förändringar som inträffar, ifråga om procentandelar och individuella namnbyten, sätter Raija i samband med sociala ändringar respektive förskjutningar i befolkningstalen och betonar "att proportionerna mellan finska och icke-finska tillnamn inte direkt motsvarar proportionerna mellan finsk- och svenskspråkiga personer".

Den som hade väntat sig att en flammande språkpatriotism skulle speglas i avhandlingens resultat blir alltså besviken. Raijas framställning i de rent kvantitativa avsnitten är i mitt tycke svårläst på så vis att det är mödosamt att hålla absoluta och procentuella tal i sär. Men hon har antagligen rätt i sina resultat.

Raija Riitakangas började sin grundutbildning vid det finska universitetet Turun Yliopisto i Åbo. Hennes lärare där var bland andra Pierre Naert, en flamsktalande nordfransman som hade lärt sig tala skånska i Helsingborg, skrev en uppmärksamrad avhandling om Stilen i Vilhelm Ekelunds essayer och aforismer 1949 och till sist hamnade som professor i nordisk filologi vid Turun Yliopisto.

Han var känd för att ställa höga krav på sina studerande. Han önnade för minoritetsspråk var de än förekom. Språkkontaktsområdena vid norra delen av Bottenviken föreföll att särskilt fånga hans intresse. Kanske får vi snart se en annan doktorsavhandling som ytterst härrör ur detta stall. I Joensuu i östra Finland verkar nämligen en annan Naert-elev, Paavo Kettunen, som gömmer på ett rikt vetande om substantivböjningen i det besvärliga överkalix.

Karl-Hampus Dahlstedt

Jörn Sandnes. Handbok i lokalhistorie. Faget og metodene. Universitetsforlaget.

De svenska universitetshistorikerna behandlade länge lokalhistorien styvmoderligt. Att ha skildrat ett lokalsamhälles historia har sällan varit en fjäder i hatten vid akademiska tjänstetillsättningar. Norrlänningen Nils Ahnlund blev professor och akademiledamot men inte för att han i några pionjärarbeten behandlat lokala folktraditioner och skrivit Mo- och Dom-sjööverkens och Sundsvalls historia utan först efter att i våra ögon med ganska panegyriska penseldrag ha tecknat Gustav II Adolfs och Axel Oxenstiernas svenska stormaktsdrömmar, d v s tämligen traditionell riks- och statshistoria. I den anglosaxiska världen och på många håll på kontinenten har lokalhistoria däremot blivit en vital deldisciplin inom historieämnet sidoodnadt andra expanderande forskningsfält under efterkrigstiden som arbetarhistoria, "peasant studies", familje- och stadshistoria. Situationen i Sverige skiljer sig också högst påtagligt från den i våra grannländer där vi har en både lång och livaktig lokal- och bygdehistorisk tradition. I Norge med dess förnämliga gårds-, släkt- och bebyggelsehistoriska forskning finns sedan 1955 ett särskilt lokalhistoriskt institut. Tidskriften *Heimen* har ända sedan 1921 utgjort ett samlande forum för diskussion av mål och medel inom lokalhistorien. Nästan varje norsk kommun har en historiekommitté med representanter för såväl universitets- som hembygdsforskningen. Det är knappast någon överdrift om man säger att lokalhistoria blivit en kulturrörelse i Norge.

Glädjande nog kan vi sedan en tid bevitna ett stigande intresse för lokalhistoria också i vårt land. Vi har fått igång en dialog mellan universitetsforskare och "amatörhistoriker", en enligt min mening missvisande benämning på ej sällan mycket förtjänta forskare. De historiska institutionerna i Lund och Umeå ger kurser i lokalhistoria. Den växande skaran av lokalhistoriker kan knappast få en bättre ciceron i de lokalhistoriska metoderna och hantverken än Jørn Sandnes. Sandnes är professor i historia, norsk representant i det nu avslutade nordiska ödegårdsprojektet och för närvarande rektor för Norges Lärarhögskola, Universitetet i Trondheim. Han är också med i styrelsen för Landslaget för lokalhistorie och sedan 1976 redaktör för *Heimen*.

I den stundom något högröstade diskussionen om lokalhistoriens inriktning och om motsatsparet lokalhistoria - rikshistoria intar Sandnes en principiellt och sakligt väl underbyggd mellanställning. Han avvisar uppfattningen att lokalhistoriska undersökningar helt skall skrivas på lokalsamhallenas egna villkor, en uppfattning som hävdas av t ex företrädare för Leicester-skolan i England. Det komparativa och till viss del generaliserande perspektivet måste alltid finnas med. Rikshistoria och lokalhistoria kan på så sätt ömsesidigt berika varandra. Det visar inte minst den av Knut Mykland redigerade *Norges historia*. Någon sorts feodal forskningsstrategi från universitetshåll vill Sandnes inte heller veta av. Alltför kvantifierande och teoretiserande lokalhistoriska studier, där människorna ute i bygderna bara blir intressanta som siffror i tabeller eller pilar i modeller, kallar han för fingerad lokalhistoria, en för den vanlige läsaren mestadels onjuterbar aktivitet.

Sandnes arkivhänvisningar och bibliografiska uppgifter har naturligtvis främst intresse för norska läsare. Hans genomgång av metoder och hjälpvetenskaper vänder sig däremot inte bara till lokalhistoriker utan här får också historikern i gemen ett nyttigt repetitorium. Genom väl valda exempel ger Sandnes inblickar i källkritikens elementa och hur man utifrån allmänhistorisk läsning prövar en hypotes på lokalt material. Lokalhistoriens tvärvetenskapliga och "totalhistoriska" inriktning markeras. I ett särskilt avsnitt (författat av Arnfinn Kjelland) pekas slutligen på de möjligheter som ADB-tekniken erbjuder lokalhistorikern. *Registreringscentralen for historiske data* (RHD) vid Universitetet i Tromsø databehandlar bl a de norska folkräkningarna 1865, 1875 och 1900 och skriver på beställning ut kommunistor. Framställningen i övrigt begränsar sig till en kortare presentation av ordbehandlingstekniken och dennas på sikt sannolikt stora betydelse vid redueringen av tryckningskostnaderna. Bordsdatorns framtida roll i det lokalhistoriska verkstadsarbetet berörs däremot inte. Som Kjelland påpekar är också arbetsinsatsen vid tillrättaläggning av historiskt källmaterial för ADB-registrering större än vad man tidigare föreställt sig. Mot den bakgrunden ter sig därför den snabba utvecklingen av microfiche- och comfiche-tekniken så löftesrik för lokalhistorikern.

Lars-Göran Tedebrand

Daniel Thåqvist: Kronotorp i Mellersta Norrland under åren 1880-1980. Utgiven av Domänverket 1985.

Flera omständigheter, främst kanske behovet att säkra arbetskraftstillgången på domanstyrelsens skogar, bidrog till den norrländska kronotorpskolonisationen. När kronotorpen var som flest på 1920-talet uppgick de till ungefär 2 500. Trots statligt moderniseringsstöd på 1950-talet kom mekaniseringen av skogsbruket att leda till en snabb avveckling av kronotorpssystemet. Idag återstår omkring 200 kronotorp; de flesta friköpta och innehavda av pensionärer som upphört med aktivt jordbruk.

Kronotorpskolonisationen utgör ett fascinerande och många gånger heroiskt inslag i nyare norrländsk bebyggelse- och arbetslivshistoria. Den har vetenskapligt och populärvetenskapligt behandlats av bl a Sten Ove Bergström (Kolonisationen på kronoparkerna i Norrbotten 1894-1950. Institutionen för ekonomisk historia. Umeå 1979) och Bo Malmberg (Kronotorpens folk. LTs förslag och Från backstugusittare till arrendator. Skrivarförlaget/Länsbildningsförbundet i Vasterbotten). En utmärkt dokumentation av kronotorpen i mellersta Norrland (reviren Anundsjö, Dorotea, Fredrika, Fjällsjö, Malmogaj, Ragunda, Ström, Volgsjö, Åsele och Östersund) föreligger nu i det här anmälda arbetet av f. jordbruksassistenten Daniel Thåqvist i Östersund. Thåqvist förde under sin tid som kronotorparnas rådgivare i jordbruksfrågor 1950-1981 (en syssla som även inbegrep besiktning och värdering av nedlagt arbete på kronotorpen) regelbundet dagbok. Hans dokumentation, som omfattar torpens upplåtelseår, innehavare, åkerareal, värde vid besiktning jämte egenhändigt ritade kartor över kolonatens läge i de olika reviren, bygger alltså även på en unik självsyn och måste betraktas som ett standardverk för lokalforskare och andra som har anledning att intressera sig för kronotorparepoken.

Lars-Göran Tedebrand

Nils Friberg: Stockholm i bottniska farvatten. Stockholms bottniska handelsfält under senmedeltiden och Gustav Vasa. En historisk-geografisk studie i samarbete med Inga Friberg. Stockholmsmonografier utgivna av Stockholms kommun 53. Stockholm 1983. 500 sid, inb. Kan beställas från Stockholms stadsarkiv för 127:-.

Recensenten kan bara förvånas, när han ånyo tvingas konstatera, att någon Norrlandskännare idag inte har läst detta utomordentliga verk, och - än mera -. inte ens känner till det. Det berör ju på intet sätt bara handel och sjöfart, där det givetvis är epokgörande. På många sätt kan det dessutom sägas utgöra en nödvändig grundval för studiet av senmedeltida näringsliv inte bara i Norrland utan även i Roslagen och - inte minst - i Finland.

Visserligen kan man hävda, att marknadsföringen av Stockholmsmonografierna knappast är särskilt professionell, men det borde väl inte vara något allvarligt problem för kulturhistoriker? Har jag möjligen i så fall rätt när jag vill påstå, att den relativa okunskapen om Fribergs verk beror på den sanslösa specialiseringen även inom de humanistiska vetenskaperna? För den rörelse som vill skapa en särskild norrländsk identitet, exemplifierad av Johan Nordlander-sällskapet eller det museala Bottnisk Kontakt-projektet, borde tvärfackliga strävanden vara en självklarhet. Är inte humanism i själva verket en slags tvärfacklighet? Jag menar då inte tvärvetenskaplighet som regel vid marknadsanpassade anslagsansökningar, utan som en uppfordran till personliga insatser för att *själv* skaffa sig kunskap.

Detta om den *ämesmässiga* specialiseringen. Inte heller får man kanske bortse ifrån att alltför många, både forskare och amatörer, offrat åt den *geografiska* specialiseringen. Lokala kunskaper, därtill ohyggligt raffinerade, finns i kubik och kvadrat, för såväl byar och socknar som hela landskap.

I det bottniska och subarktiska området måste man, enligt min mening, förvärva goda och mångfasetterade översiktliga kunskaper - åtminstone om Finland och Sverige norr om Stockholm. Jag kan inte nöja mig med ett konstaterande i denna sak. För mig är det en allvarlig fråga. Detta är emellertid ett önsketillfälle att visa på vikten av ett allmänbottniskt perspektiv. Författaren till det aktuella verket demonstrerar nämligen inte bara själva perspektivet utan även hur det framgångsrikt kan tillämpas.

Inom sitt eget fält är "Stockholm i bottniska farvatten" ett standardverk. Förarbetena går tillbaka ända till 1930-talet, och har inneburit en enastående arbetsinsats, inte bara av paret Friberg, utan även av deras talrika forskningsassistenter. De genomgångna källorna har dessutom tillåtit ytterligare en väsentlig produkt, vilken behandlar Mälaronrådet som uppland för Stockholm. Denna planeras följande också utkomma i samma serie.

Under tiden har arbetet säkert kunnat fördjupas: här infaller väghistoriska forskningsinsatser av sällsynt lödighet. Fribergs verk "Vägarna i Västernorrlands län", 1-2 (1951) torde anses som en klassiker i svensk transportgeografi. Den uppmärksamme observerar därvid, att Friberg inte, i likhet med andra väghistoriker (som i Norrland Hoppe för Norrbotten, Lassila för Västerbotten), avstått från att behandla sjövägarna. Säkert har denna inställning hos författaren inneburit en del även för det slutliga utseendet på "Stockholm i bottniska farvatten".

Friberg beklagar i förordet att språksvårigheter gjort det besvärligt för honom att täcka nyare finländsk forskning i senare tid. Här har dock författaren haft särskild hjälp. Påpekandet berör ett annat bottniskt problem. Det är dags att allvarligt överväga hur det problemet skall lösas. Vi svenskar kan t ex inte vänta oss att Finland skall bära hela den ekonomiska bördan av tvåspråkighet i forskningssammanhang. Flera vägar finns att gå. För en del kan det rentav vara behändigt att lära sig finska, även om få har insett det.

Den finländska forskningen har följande varit föregångare till Fribergs eget verk - i detta fall på svensktalande grund. Jag tänker särskilt på Ingmar Calonius två arbeten om Österbotten (i Terra 1936 och Fennia 1957). Friberg åberopar dock särskilt Gunvor Kerkkonens senare verk kring allmogesjöfart (Bondesegel på Finska viken, 1959; Borgare och bondeseglare, 1977) där anknytningen till Reval/Tallinn är klarare än till Stockholm.

"Stockholm i bottniska farvatten" behandlar tidsavsnittet 1400-1500, det tidigaste där källmaterialet tillåter några översiktliga beräkningar. För norrländsk del kan då konstateras ett ekonomiskt-historiskt gap i forskningshänseende i ca 200 år, ända tills Maurits Nyströms "Norrlands ekonomi i stöpsleven" anknäuter med perioden 1760-1812. Gåpet sammanfaller i stort med bottniska handelstvängets rigorösa upprätthållande (från och med 1614). Det är bara att hoppas att det kommer att fyllas ut med ett *bottniskt* perspektiv.

Genom Stockholms läge som medeltida "sundstad" var den så gott som helt beroende av maritim tillförsel. I detta avseende låg det bottniska området bättre till som uppland än övriga delar av södra Sverige. Anknytningen mellan Stockholm och Bottenviken/Bottenhavet med stora delar av södra Finland kom att gå som en ledtråd genom stadens hela existens, även upp i sen tid. Men det finns också avsevärda regionala variationer i detta mönster. Förbindelsen med nuvarande Norrbotten och det centrala Österbotten i Finland är påfallande. Detsamma gäller av mera uppenbara geografiska skäl Åland och Åboland.

Däremot är delar av staden Åbos uppland och nedre Norrland lösare anknutet till Stockholm. Ångermanland har t ex för sin sjötrafik mycket litet knutits direkt till Stockholm. I stället har landskapet haft intima kontakter utvecklade mot Gävle, Älvkarlebymarknaden och roslagsstäderna Öregrund och Östhammar på svenska sidan. Likartad, om än inte lika kraftigt markerad, är situationen för andra sydnorrländska landskap. Som första och enda medeltida stad i Norrland utövade Gävle ett säkert och jämnt inflytande i dessa landsdelar. I sen tid finner vi som bekant en tendens till vintertida landtransporter mot Sydsvetrike i södra Norrland. "Stockholm i bottniska farvatten" behandlar även sådana frågeställningar under senmedeltiden och

äldre Vasatid. Till en del berörs även sådana för sjöfarten centrala problem som skillnaden mellan aktiv (på egen köl) och passiv (på främmande köl) handel. Källäget gör dock detta tämligen besvärligt.

Därtill belyses den sociala strukturen, med landsköpmän och storbönder, där för det bottniska området grundläggande frågor, t ex birkarlarnas funktion och ursprung, plötsligt framstår s a s i snedbelysning. Verket är späckat med information, ofta statistiskt behandlad, om jakten och fiskets betydelse, båttyper, marknadsliv. Variationerna i kronans handelspolitik före det egentliga bottniska handelstvånget framgår klart.

Många iakttagelser av allmänkulturell betydelse förekommer. Förutsättningen för en aktiv bondehandel var ofta binäringar, d v s en mångsidig sammansättning av näringsmönstret. För delar av Åland (t ex Kökar) visar t ex Friberg att det var de kargaste och fattigaste landsdelarna som mest drev handel. Däremot var det inte de allra fattigaste inom dessa områden som var mest aktiva (t ex s 181). Samma intressanta interregionala handel, som påpekats av Calenius t ex mellan centrala Österbotten och den, inre, finska sidan av Bottenviken, fångar ånyo vårt intresse, liksom även variationerna i detta mönster (s 138 f). Handelsintensiteten anpassas efter årets lantbruksrytm. Österbottningarna för till Stockholm efter salfalan i februari/mars och det tidiga vårfisket, och alldeles särskilt efter skörden i september.

Vilken rikedom av uppslag (något enstaka kanske föråldrat) ryms inte inom den omfattande notapparaten! Något irriterande är dock bristen på ett rejalt sakregister. Bokens omfång och hoppet från olika områden epok för epok gör det svårt att få en genomgående diakronisk översikt på egen hand. Den får man skaffa sig själv, eftersom den inte finns i verket. Namn- och ortregister finns.

Förgäves har jag dock letat efter viktigare fel och inkonsekvenser. Vad som här i det följande skall anföras har närmast karaktären av randanmärkingar

Ur min egen fatabur kan påpekas några små missar. På sid 271 nämns för 1500-talets mitt bland mellersta Roslagens hamnar i Frötuna socken *Harbovik*, *Sneslingevik* och *Gunnasund*. Harbovik ligger inte i Frötuna utan i Harg. Platsen inrymde f ö från 1575 ett kronans skeppsvärv, möjligen av visst intresse i sammanhanget. Sneslingevik ligger ännu nordligare, vid Kallrigafjärden i inre Öregrundsgrepen, en mycket strategisk punkt för sjötrafik norrifrån. Därtill är marknadsplatsen identisk med en förhistorisk sundpassage med det intressanta namnet *Snäcksund(et)*. Var Gunnasund ligger har jag hittills förgäves sökt grunna ut. Inte ens kontakter med kunniga ros-piggar har givit resultat. Det är möjligt att just Gunnasund ligger i Frötuna socken.

På s 20 påpekar Friberg redan: "Det erbjöd sålunda ingen större svårighet att båtledes ta sig fram från trakterna vid Finska viken och Ladoga till Bottniska vikens norra del.". Tyvärr saknar jag på s 217 f en uppföljning av detta. De "ryska" besöken i Torneå på 1500-talet anses där självklart höra samman med färdlederna till och från *Vita havet*. I själva verket är det högst troligt, att man ännu denna tid tog sig längs Uleälvens system direkt från Ladogakarelen och att "ryssarna" verkligen var kareler. I och för sig var de dock kareler även om de kom från Vitahavskusten.

I anledning av två båtfynd i nuvarande finska Karelen, ett från 11-1200-tal och ett från 1600-talet har två finländska forskare, Eero Naskali, och särskilt Henry Forssell, påpekat denna färdleds betydelse (Forssell i *Bottnisk kontakt I och II*). Kartan fig 27 hos Friberg (efter Calenius 1929) finns f ö av Kustaa Viikuna (Studien über alte finnische Gemeinschaftsformen, i *Finnisch-ugrische Forschungen* 36 (1966-67) s 85) kompletterad med en antydning till fortsättning efter Uleälven och Pyhäjoki. Vi vet dock att denna led tidvis spärrades av förordningar: karelarna fick göra halt vid Turkansaari en bit upp efter älven från nuvarande Uleåborg/Oulu. Som bekant härleds det svenska namnet på Hailuoto, *Karlö* från ett ursprungligt *Karelä*. Det bör dock tillhöra tidig medeltid. Det finns f ö även (odaterade) båtfynd i Vitahavslederna.

Naturligtvis är detta bagateller i det stora sammanhanget. Men det är också en gård åt Fribergs senaste verk, att man t o m kan diskutera sådana frågor i ett verk som ögonskenligen "bara" handlar om Stockholms bottniska handelsuppland.

Christer Westerdahl

INBJUDAN
till medlemskap i
JOHAN NORDLANDER-SÄLLSKAPET

Johan Nordlander-sällskapet grundades 1979 och bär sitt namn efter nestorn inom norrländsk humanistisk forskning, Johan Nordlander (1853-1934). Sällskapetets förste ordförande var Karl-Hampus Dahlstedt.

Sällskapet har till uppgift att verka i Johan Nordlanders anda. Det skall främja kontakten mellan å ena sidan forskare av skilda slag och å andra sidan institutioner som universitet, arkiv, bibliotek och skolor. Sällskapet sammanträder minst två gånger per år, vanligen i Umeå. Det anordnas också årligen föreläsningar på ett par norrländska orter utanför Umeå.

Sällskapet utger i en fristående serie källskrifter till Norrlands historia, folkliga kultur och språk samt publicerar undersökningar inom dessa ämnen. Hittills har åtta skrifter utkommit i denna serie.

Sällskapetets medlemmar erhåller medlemsboken TRE KULTURER och medlemsbladet OKNYTT som utkommer med två dubbelnummer per år.

Medlemskap i sällskapet kan vinnas genom erläggande av årsavgiften, 70 kronor (insattes på sällskapetets postgirokonto nr 439 25 05 - 6). Ständigt medlemskap kan vinnas genom erläggande av en engångssumma om 500 kronor.

OKNYTT. Medlemsblad för Johan Nordlander-sällskapet
ISSN 0349-1706